

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі ұсынған

К.З.Елшибаева, А.А.Қасымбек, Г.Т.Кажиева,
Ф.Н.Сулейменова, П.Т.Ізімова, Қ.Ә.Әуесбай

Жаһандық ҚҰЗЫРЕТТЕР

Негізгі орта білім беру деңгейінің
5-сынып оқушыларына арналған оқулық

5

ӘОЖ 373(072)

КБЖ 74.26

Ж26

Елшибаева К.З., ж.б.

Ж26 Жаһандық құзыреттер: Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-сынып оқушыларына арналған оқулық./ Елшибаева К.З., Қасымбек А.А., Кажиева Г.Т., Сулейменова Ф.Н., Ізімова П.Т., Әуесбай Қ.Ә. – Астана: «Артман-РV баспасу», 2024. – 88 бет.

ISBN 978-601-201-214-9

Оқулық негізгі орта білім беру деңгейінің жаңартылған мазмұндағы бағдарламасы бойынша жазылды. Оқушының жас ерекшелігіне сәйкес, жаһандық құзыреттерге не бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыруға бағытталған.

ӘОЖ 373(072)

КБЖ 74.26

© Елшибаева К.З.,
Қасымбек А.А.,
Кажиева Г.Т.,
Сулейменова Ф.Н.,
Ізімова П.Т.,
Әуесбай Қ.Ә., 2024

ISBN 978-601-201-214-9

© «Артман-РV баспасу», 2024

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды.

Шартты белгілер

- Кел, ойланыңыз! – негізгі тақырыпқа қатысты сұрақтар
- Меңгерілетін білім – меңгерілуге тиісті түсініктер
- Талдау – ұсынылған ақпаратты талдауға арналған тапсырмалар
- Өзіндік жұмыс – жұппен, топпен, жеке орындалатын тапсырмалар
- Ойға да ойла! – ойын түріндегі қызықты тапсырмалар
- Қызықты ақпарат – тақырыпқа қатысты қосымша қызықты мәліметтер
- Түйін сөз – тақырып мазмұнына қатысты ойларды түйіндейтін сөздер
- Маңызды ақпарат! – тақырыпқа қатысты танымдық деректер, мәліметтер
- Жағдаяттық тапсырма – түрлі жағдаяттарды шешуге арналған тапсырмалар
- Білімді тексері! – кері байланыс, тақырыпты түйіндеу тапсырмалары

Смартфондағы «Play Market» (ОС Android базасында) немесе «Apple App Store» (ОС iOS базасында) дүкенінен «Сканер QR» қосымшасын тегін жүктеп алу керек.

Оқулықтағы QR-код арқылы берілген тапсырмаларды орындау үшін жүктелген қосымшаны ашып, QR-кодқа бағыттау керек. Ескерту: кейбір смартфондардың камералары еш қосымшасыз бірден QR-кодты аша алады.

Алғы сөз

Жас дос! Ғылым мен техника дамып, әлем жаңаруда. Елдердің байланысы артып, жаһандану дәуірі басталды. Өзге мемлекеттермен мәдени-іскерлік, экономикалық қарым-қатынас орнатқан Қазақстанның бір кішкене азаматы – өзіңсің, жас өркен!

Жаһандану дәуіріндегі жас ұлан! Жаһан тынысымен танысу терең білімді талап етеді. Ол үшін оқып, іздену керек. Өмірге қатысты ақпараттармен танысып, мәлімет, деректерді зерделей білу қажет. Саған осы орайда 5-сыныпқа арналған «Жаһандық құзыреттер» оқулығы көмекке келеді.

Оқулықтағы сан алуан тақырыпқа қатысты материалдарды оқып, талдау жасап, түрлі тапсырмаларды орындай отырып, жағдайға қарай тиімді шешім қабылдауды меңгересің.

Оқулықта бес бөлім берілген. «Этика және әдеп» бөлімі ізгі ниет және көркем мінез, жеке қасиеттерді бойға сіңіруіңе ықпал етеді. Ал «Азаматтық және патриотизм» бөлімінен Отанды сүй, ел ұланы ретінде жауапкершілікті сезіну, өз көзқарасың мен шешіміңді білдіру дағдыларың қалыптастырасың. «Медиасауаттылық және қаржылық сауаттылық» бөлімінде цифрландыру, қаржыны басқару және тағы басқа ақпараттармен танысасың. «Өмір сүру қауіпсіздігі» бөлімінде өмір қауіпсіздігі, «Экологиялық мәдениет» бөлімінде денсаулық күтімі, табиғатты қорғау мәселелері туралы біліміңді толықтырасың.

Өзің көріп отырғаныңдай, бұл оқулық – ерекше білім әлемінің есігі.

«Жаһандық құзыреттер» пәнінің әлеміне қош келдің, зерделі дос!

I БӨЛІМ.

ЭТИКА ЖӘНЕ ӘДЕП

Досым, бұл бөлімде:
сәлемдесу түрлерімен танысып, маңыздылығын түсінесің; достар мен ата-анаңның өз өмірінде алар орнын ұғынасың; өз әрекетің үшін жауапкершілік алу мен ата-анаға ризашылық білдіруді үйренесің; дастарқан жаю және дастарқан басындағы әдеп туралы ақпаратты меңгересің; қоғамдық келікте, театрда, кинотеатрда, мұражайда өзіңді қалай ұстау керек екенін білесің.

Меңгерілетін білім:

- Сәлемдесу мәдениеті туралы ақпаратпен танысу.
- Сәлем беру ишараларын талдап, пікір алмасу.
- Халқымыздың сәлем беру ерекшелігі туралы ой қорыту.

Кел, ойланайық!

- Сәлемдесу деген не?
- Сәлемдесудің қандай түрлері бар?
- «Сәлем – сөздің анасы» дегенді қалай түсінесің?

Түйін сөздер

Сәлемдесу, дәстүр, құрмет.

Маңызды ақпарат

Сәлем сөзі – «тыныштық», «бейбітшілік» мағынасындағы араб тіліндегі «ассалам» сөзінің тілімізге еніп, кірігіп, қалыптасқан түрі.

Ертеден келе жатқан сәлем берудің «Кеш жарық!» деп кеш мезгіліне қатысты айтылатын түрі бар.

Ал қазір біз тәуліктің әр кезеңіне қатысты «Қайырлы таң!», «Қайырлы күн!», «Қайырлы кеш!» деген нұсқаларды қолданамыз.

Сәлемдесу – адамдардың бір-біріне құрмет білдіруі, достық пейіл танытуы. Адам жаңа ортаға келгенде, көшеде кездескен таныс және бейтаныс адамдарға сәлем беруі – шарт. Сәлемдесу кезінде адамдардың бір-біріне ықылас-ниеті, ілтипаты байқалады. Сәлемдесу дәстүрлі сөз, ишара не дене қимылы арқылы жүзеге асырылады.

Амандасу – этика мен әдепке байланысты қатынас нормасы. Байырғы қазақ дәстүріне сәйкес амандасу адамның әлеуметтік тегінен, жалпы өмірдегі алатын орнынан белгі береді.

Халық арасында амандасу «Армысыз!», араб тілінен енген «Ассалаумағалейкүм!» («Саған саулық тілеймін!») деген сөздер арқылы жүзеге асырылған. Оған «Бар бол, батырым!», «Уағалейкүмассалам!» («Өзіңе де саулық тілеймін!»), «Аман-есенбіз!» деген жауаптар қайырылған. Ал амандасудың ишара түрлері: төс қағыстыру, қол алысу, маңдайдан иіскеу, маңдайдан сүю, көпшілікке қолын жүрек тұсына қойып, басын иіп амандасу т.б. Үлкен кісінің алдынан шығып, қолын алып амандасу – зор құрмет белгісі (*1-сурет*). Үлкен кісілер жастарды маңдайынан сүйіп, мейірлене құшағына алған. Бұл амандаса отырып, еркелетудің бір белгісі болған.

Амандасудың өз реті, өз тәртібі бар. Жасы кішілер жасы үлкендерге, ер адамдар әйел адамға бірінші болып амандасады. Ал жастар арасында қол

алысып амандасу достықтың, сыйластықтың белгісі ретінде қалыптасқан.

Халқымызда «Сәлем – сөздің анасы» деген аталы сөз бар. Сөздің басы алдымен амандық сұраудан басталған.

«Алыстан алты жасар бала келсе, алпыстағы қарт барып сәлем береді» деген мақал бар. Ол – халқымыздың өдемі дәстүрі. Жол жүріп келген жанның жасына қарамай құрмет көрсету, жолаушының ат-көлік амандығын білу, бата беру.

Бүгінгі күнде сәлем беру заманауи үлгіде толығымен түскен. Үлкендерге жастар ізеттілік танытып: «Сәлеметсіз бе!» деп амандасса, құрбыларына «Сәлем!» деп жатады. Қазіргі күнде «Қайырлы таң!», «Қайырлы күн!», «Қайырлы кеш!» сөз тіркестері де сәлемдесу орнына жүреді.

Адам баласының саналы әрекетінің көрінісі – сәлем беру мәдениеті. Қазақ халқында «Сәлемі түзу екен», «Әдептілік белгісі – иліп сәлем бергені» деген аталы сөздер бар.

1-сурет. Амандасу

Талда

Топтық жұмыс.

1. Сәлемдесу әдебіне қатысты ойларды талдап, өз пікірлеріңді айтыңдар.

- Сәлемдескенде орнынан тұрып, ізет білдіру керек.
- Жасы кіші адам үлкендерге бірінші болып амандасқаны абзал.
- Көпшілік ортасына барған адам көліктен түсіп сәлем бергені жөн.
- Көлікте отырған адамның жаяу адамға бірінші сәлем беруі – әдептілік.

2. «Менің атым – Қожа» фильмін көріп, амандасу түрлеріне мысал келтіріп, талқылаңдар.

Өзіндік жұмыс

1. Батыр атамның сөзін және өлеңді оқып, сәлемдесудің маңызы туралы пікіріңді айт.

Бір жерге барғанда сөзді сәлеммен бастамау – әдепсіздік. Сәлем беру – ізеттіліктің, кісіліктің баспалдағы. Сәлем беру – танысып білісудің, достасудың дәнекері.

Б. Момышұлы

Сәлем

Таң атқанда Әлемге
«Армысың!» де, «Сәлем!» де.
Амандасу – парызың,
Жауап қайтар сәлемге!

Үлкен, мейлі кіші ме,
Қарама түр-түсіне!

Сәлемде үлкен мән бар ғой
Біле білген кісіге...

Ел қылатын бар елді,
«Сәлем!» сөзі көделі.
Түзелсін десең өлемді,
Түзе әуелі сәлемді.

М. Темірғалиева

2. Атақты жазушы Мұхтар Әуезовті әжесі кішкене кезінде ертіп апарып, Абайға сәлем бергізген екен. QR-code-тағы бейнежазбаны көріп, ақынның қандай өсиет айтқанын өз сөзіңмен жаз.

Ойна да ойла!

«Сәлемдесу тізбегі» ойыны.

Ойын ережесі: қатысушылар екі топқа бөлінеді. Әр команда түрлі ұлт, халықтардың сәлемдесуін қолдана отырып, сәлемдесу тізбегін ойлап табуы тиіс. Мысалы: сәлеметсіз бе, ни хао, хай, мераба, гутен таг. Сонымен бірге амандасудың қимылдарын да көрсетуі керек. Мысалы: Қазақстанда қол алысады, Италияда құшақтасады, Бразилияда иықтан соғады, Зимбабведе арқа сүйеп, Македонияда шынтақпен амандасады. Секундомер қосылғаннан кейін, командалар кезек бойынша өз тізбегінен сәлемдесуді белгіленген тәртіппен айта бастайды. Сәлемдесуді тезірек аяқтаған команда жеңіске жетеді.

Біліміңді тексер!

1. Қазақ халқының сәлемдесу дәстүрі, сәлемдесу түрлері туралы не білдің?
2. Әр елдің амандасу ерекшеліктері қандай?

§2.

Мен достарымның ортасындамын. Мен өз әрекеттерім үшін жауаптымын. Ата-анаға ризашылық білдіруді үйренеміз

● Меңгерілетін білім:

- Достық күші қуатты құрал екенін түсіну.
- Адам өз әрекеті үшін жауапты екенін білу.
- Үлкенге құрмет көрсетуді, ата-анаға ризашылық білдіруді үйрену.

● Кел, ойланайық!

- Жақсы дос қандай болуы керек?
- Өз әрекеттерің үшін жауап бере аласың ба?
- Ата-анаға ризашылығыңды қалай жеткізер едің?

Түйін сөздер

Достық, медет қылу, адалдық, сезім, жауапкершілік.

Маңызды ақпарат

1. **Достық күші** – қуатты құрал. Ол – адамгершілік қасиеттің ең асылы. Төле, Қазбек, Әйтеке билердің достық ниет, ынтымағы мен сыйластығы – ұрпаққа үлгі. Олардың ойларының үндестігі мен бірлігі қазақ мемлекетінің берік іргетасын қалады.
2. **Жауапкершілікті сезіну.** Жауапкершілік – адам бойындағы тапсырылған істі, белгілі бір міндетті орындап, жүзеге асыруынан байқалатын адамгершілік қасиет.
3. **Үлкенді ардақтау, құрметтеу** – дәстүр, аманат (аманат – бұл жерде дәстүрді сақтау мағынасында. Жалпы: аманат – сақтау үшін не екінші адамға табыс ету үшін берілген зат, нәрсе).

Адамдар арасындағы қарым-қатынас сыйластыққа, адалдыққа, құрметке негізделеді. «Көппен көрген – ұлы той» деген халық нақылы бар. Адамдар бірлесіп қиындықты еңсереді, қуанышты бөліседі. Қоғамдағы адамдардың бір-бірімен сыйласуы түрлі сезім атауларымен түсіндіріледі. Мысалы: достық, адалдық, жауапкершілік, ризашылық, құрмет т.б.

Достық – адамға тән сан қырлы қасиеттен тұратын ұлы сезім. Бұл сезім адамдарды бір-бірін құрметтеуге, медет бола білуге, шынайы тілектес болуға, адалдыққа баулиды. Достар өзара сырларын, армандарын, көздеген мақсаттарын бөліседі.

Досыңның көп болғаны жақсы. Ниеті түзу, жаны таза адам қашанда дос болуға лайық екенін танытады. Адамның бақыты – қуанышын бөлісіп, қиын шақта қолдайтын достарымен бір жүргені. Шын достықтың өзі баға жетпес байлық екенін түсінген адам: «Мен достарыммен біргемін. Олар менің арманымды қанаттандырып, сенімімді

ұштайды, мақсатыма қол жеткізуіме қолдау көрсетеді», – деп мақтан тұтады.

Достасу мәдениеті адамнан жауапкершілік пен сенімді талап етеді.

Өз әрекеттеріңе жауапты болу – ең жақсы қасиет. Ол – ел сеніміне лайық болу, істі тиянақты орындау.

Дос таңдау

Бір ортадағы адамдар бір-бірімен мінездері үйлесіп, топтаса бірігіп, дос болып жатады. Дос болу үшін адамдар бір-біріне арнайы тілек білдірмейді. Қиындықты бірге бастан кешу де достыққа негіз болуы мүмкін. Кейде адамның мінезін үлгі тұтып, дос ретінде араласып кету де кездеседі.

Қазақ халқында дос болу үшін белгілі бір шарт жоқ. Алайда сыйласқан, туыс емес жөкжат адамдардың балаларын достастыру рәсімін жасағаны белгілі.

Ал ерте заманда өлем халықтары тәжірибесінде достыққа алуан түрлі талаптар қойып, келісім жасау болған екен. Мысалы, Аустралия аборигендері өздерінен үш мәрте бір затты сатып алған адамды ғана дос санайды екен.

Кавказдықтарда дос болудың мынадай үш шарты болған екен:

1. Үлкендердің алдында ант қабылдау.
2. Біраз жылдан кейін достықтары берік болуы үшін алтын жүзік салынған ыдысқа сүт құйып ішу.
3. Бас киімдерін алмастырып кию.

Дереккөзі: massaget.kz

Адамгершіліктің ең жоғары сатысы – айналадағы адамдардың өміріне жауапкершілікпен қарау. Адам ата-анасын, бауырларын, достарын, өзімен бірге өмір сүріп жатқан жандарды бағалай білуі керек. Әсіресе үлкендерді құрметтеу ұрпақтан-ұрпаққа аманат десек те болады. Ата-ананы ардақтаумен бірге, оларға өз ризашылығымызды білдіру де аса маңызды.

2-сурет. Ананы құттықтау

Ата-ана өз ұрпағына өмір сыйлайды, аялап өсіреді. Білім алып, болашаққа қадам жасауды үйретеді.

Әр адам ата-анасының еңбегін ақтауы керек. Үй шаруасына көмектесу, олардың ақыл-кеңестерін тыңдап, оқуда жақсы нәтижеге қол жеткізу ата-ананы қуантады. Атаулы күндерде алғыс білдіру, ата-ана абыройын арттыратын жақсы істер атқару өте маңызды (*2-сурет*).

Жағдаяттық тапсырма

Досың Дарын кеше компьютерде көп ойнап, сабағының жартысына ғана дайындалып үлгерді. Математикадан есеп шығарған жоқ. Сенен көшіріп алу үшін дәптеріңді сұрады. Сен қандай шешім қабылдайсың?

Тапда

Оқиганы талда. Осы мәселеге қатысты қандай ой түйдің?

Аңсар мен Санжар 5-сыныпта оқиды әрі көрші тұрады. Аңсар әрдайым келеңсіз оқиғаларға ұшырап жүреді. Сондықтан Санжардың ата-анасы олардың дос болғанына қарсы. Алайда олар үйге бірге қайтады. Бүгін де мектептен келе жатып Аңсар өзінен кіші бір балаға тиісе бастады (*3-сурет*). Ол 4-сынып

3-сурет. Өлімжеттік – нашар қасиет

оқушысының баскиімін жұлып алып қашты. Содан соң оны Санжарға лақтырды. Санжар қайтадан Аңсарға лақтырып, әлгі баланы мазақ қылды.

Бұларды көріп қалған бір мұғалім барлығын мектепке алып келді. Сынып жетекшісі олардың ата-анасын шақырды. Мектеп директорының қатысуымен жиналыс болды. Директор баланың құқықтарын қорғау туралы заң бар екенін айтты. Осы заң бойынша барлық баланың құқығы бірдей екенін, ешкімді кемсітуге, қорлауға жол берілмейтінін қатаң ескертті. Екі оқушы да, олардың ата-аналары да ескерту алды. Аңсар мен Санжар барлығынан кешірім сұрады.

Санжар далаға шыққанда ата-анасына:

– Бәрін бастаған Аңсар, – деді...

- Қалай ойлайсың, кім кінәлі?
- Аңсар ғана кінәлі ме?
- Бұл оқиғада жауапкершілік кімде?
- Аңсар мен Санжар өз әрекеттеріне жауап бере алды ма?
- Екі оқушыға қандай кеңес берер едіңдер?
- Осындай кішілерге әлімжеттік жасау өз орталарыңда кездесе ме?
- Біреуге әлімжеттік жасау күштілікке жата ма?

Ойна да ойла!

«Алғыс» құрақхаты (пазл)

Екі топқа өке, ана туралы мақал-мәтел жазылып, түрлі түсті құрақ түріндегі сурет салынған плакат беріледі. Оқушылар ата-анаға қатысты мақал-мәтел бойынша сөздерді арнайы құрақ бөліктерге толтырады. Өз құрақ бөліктерін қатесіз, мазмұнды, мағыналы толтырған топ жеңіске жетеді.

Үлгі:

Өзіндік жұмыс

1. Достық деген не? Сызбаны толтырып, достық туралы пікірлеріңді айт.

2. Достық, жауапкершілік туралы мақал-мәтел, қанатты сөздерді қолданып, «ПОПС формуласы» әдісімен тақырыпты түйіндеп, соңынан пікір жаз.
Бірінші сөйлем: «Менің ойымша, ...».
Екінші сөйлем: «Себебі мен оны былай түсіндіремін ...».
Үшінші сөйлем: «Оны мен мына фактілермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».
Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім ...».

Біліміңді тексер!

1. Бүгінгі тақырыптар туралы не айтар едің?
2. Өз әрекеттеріңе жауапкершілікпен қарайсың ба?
3. «Қолыңмен істегенді мойныңмен көтер» дегенді қалай түсіндіресің?
4. Қандай жағдайда кешірім сұрау керек?
5. Өлімжеттік жасау неліктен ең нашар қасиет?
6. Ата-анаға үнемі ризашылық білдіріп отыруды әдетке айналдыру керек пе?

Меңгерілетін білім:

- Қазақы қонақжайлылық.
- Дастарқан басындағы қарым-қатынас туралы ақпарат.
- Дастарқан әдебі.
- Дастарқанға отыру тәртібі туралы мағлұмат алу.

Кел, ойланайық!

- Дастарқан неліктен қасиетті орын деп саналады?
- Дастарқан әдебі қандай болады?
- Қазақ халқының дастарқан жаю ерекшелігі неде?

Түйін сөздер

Дастарқан, бата, қарым-қатынас, әдеп, қонақжайлылық

Маңызды ақпарат

Қонақжайлылық – қонақты құрметпен күту – қазақ халқының ұлттық дәстүрі. **Дастарқан әдебі**

Дастарқанға жайғасудың қазақи тәртібі: төрде осы әулеттің атасы немесе ақ жаулықты әже отырады. Олардың сол жағына ұлдары отырады. Олардан кейін келіндері жайғасады. Оң жағына қонақтар, қонақтан кейін отбасындағы қыздар отырады.

Дастарқанға алдымен «ас атасы» – нан қойылады.

Қазақ – қонақжай ел. Қонақпен бірге үйге құт келеді деп есептелген. **Қонақты күту – адамгершіліктің жоғары үлгісі.** Қазақ халқының қонақ күту дәстүрінің өз ережелері бар:

- қонақты үйден шығып, қарсы алу;
- атын байлап, заттарын көтерісу;
- қонаққа танымаса да ерекше пейіл танытып, үйге шақыру т.б.

Дастарқан әдебін білу және дастарқан басында өзін ұлттық дәстүрге сай ұстай білу керек. Қонақты ең сыйлы орын – төрге отырғызады. Қонақпен бірге төрде жасы үлкен, сыйлы жандар жайғасады.

Дастарқан басы – киелі орын. Үлкен кісілер жайылған дастарқан дөміне ықылас білдіріп, бата жасайды. Онда ауыр сөз айтуға, қатты күлуге, сыбырласуға, біреуді жамандауға тыйым салынған.

Қазақ халқының дастарқанынан дөмі тіл үйретін бауырсақ, таба нан, май, ірімшік, құрт, жент, балқаймақ үзілмеген. Бұл күнде дастарқан мәзірі заманауи дәмді, тәтті тағамдармен толыға түскен.

Дастарқанға қол жумай отырмайды. Халқымызда ежелден келе жатқан қолға су құю дәстүрі бар. Үлкендер су құйған балаға «Ғұмырлы бол! Таудай азамат бол! Бақытты бол!» деп алғыс білдіріп, бата береді (4-сурет).

4-сурет. Қолға су құю дәстүрі

Дастарқан басындағы мәдениет, үлкенге, қонаққа құрметпен қарау – өлеуметтік ортада өзін ұстау әдебінің негізі. Көпшілік ортадағы мәдениет отбасында сіңірілген әдептілік дағдыларынан бастау алады.

Асхана аспаптарын дұрыс қолдана аласың ба?

Қазақ халқы етті қолмен жеген. Дегенмен ас ішкенде аспаптарды пайдалану тарихы ертеден басталады. Оны археологиялық қазбалар кезінде табылған сүйектен, металдан жасалған пышақтар, қасықтар т.б. дәлелдейді.

Ал сен асхана аспаптарын дұрыс қолдана аласың ба? Алдымен ата-анаңа қолғабыс етіп, дастарқанды дұрыс жасай білгенің жөн (5-сурет).

Майлықтар – дастарқанның сәні ғана емес, қажетті бұйымдардың бірі. Олар матадан және қағаздан жасалады. Мата майлықты тізеге жаяды.

5-сурет. Дастарқан жасау

Дастарқанға отыру үлкендердің төрге жайғасуынан басталады. Тамақтану кезінде дабырлап сөйлеу, кітап оқу, телефонға алаңдау – әдепсіздік.

Ас ішіліп болған соң **ересек адам асқа бата береді**. Бұл – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүр.

Балаларға арналған асхана, дәмхана, мейрамханаға барсаң да, әдептілікті сақтауың қажет.

Талда

Дастарқанға қатысты қонақ күту әдебі, дастарқан мәдениеті туралы ойларыңды үш немесе бес тоқтам ретінде қорытындылаңдар.

- Үлкеннен, қонақтан бұрын төрге озып, тамаққа қол созба.
- Бата берілмей ас жеуге, дастарқаннан тұрып кетуге болмайды.
- Дастарқан басында айқайлап сөйлеу, сыбырласып күлу, асты дауыс шығарып шайнау әдепсіздік саналады.

Үлгі:

Ас сіңімді болу үшін, тамақтанар алдында су ішіп алған жөн. Дастарқанға отырмас бұрын ішкен су асқазанды ас қорытуға дайындайды әрі тоқтық береді. Асты асықпай, баппен жеуге жағдай тудырады.

Жағдаяттық тапсырма

Отбасыңмен тамақ ішіп отырған кезде саған біреу телефон шалды. Сенің әрекетің қандай болмақ?

Өзіндік жұмыс

Өз қалауларың бойынша тапсырманың біреуін орындаңдар.

1. Мәтінді рөлге бөлініп оқып шығыңдар. Құнанбай ауылының Жанқұтты шешенді қалай күтіп алып, құрмет көрсеткенін өз ойларыңмен суреттеңдер.

Қазақ шешендік өнерінің тарихында Абайдың орны ерекше. Оның шешендік сөздері қазақ әдебиетінің алтын қорын толықтырды. Абайдың кішкентай кезінде Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйіне келеді. Оған Абай барып амандасады. Шешен бала Абайды қасына отырғызып, сұрақтар қояды:

- Шырағым, дүние неге сүйенеді?
- Дүние үмітке сүйенеді.
- Көздің көрмесі бола ма?
- Көз қабағын көрмейді.
- Шам жарығының түспесі бола ма?
- Шам жарығы түбіне түспейді.

- Болат пышақтың кеспесі бола ма?
- Болат пышақ өз сабын кеспейді.
- Тамағына тартпайтын мақлұқат бола ма?
- Өз тамағына тартпайтын мақлұқат болмайды.

Жанқұтты шешен Абайдың жауабына риза болып, батасын берген екен.

«Абай» энциклопедиясы

2. QR-code-тағы Жанқұтты шешеннің батасын тыңдап, жаттап ал.

Қызықты ақпарат

- Қазақ тұзды бейберекет шашпайды. «Астың берекесі – тұз» деп қарайды. Себебі көптеген тағамның тұзсыз дәмі жоқ. Дегенмен тұзды шамадан тыс көп тұтыну денсаулыққа зиян. Тұз тек тамаққа қана салынбайды. Өндірісте әйнек, қағаз, пластмасса, сабын жасау сияқты неше түрлі бағытта пайдаланылады. XX ғасырдың басына дейін тұз фунты Эфиопияның негізгі валютасы болды.
- Ақмола аумағында бұдан 5 мың жыл бұрынғы пышақтар табылды. Ежелгі Сынтас қалашығының орнын қазғанда, 2400–2500 жыл бұрын жасалған сүйек қасықтар шықты. Алматы облысындағы Алтын адам обасынан күміс қасық (шамамен, 2300 жыл бұрынғы) табылды.

Т. Фабитов

Білімңді тексер!

1. Дастарқан әдебі деген не?
2. Неліктен дастарқан басы киелі орын деп есептеледі?
3. Батаның қандай маңызы бар?
4. Дастарқан басындағы сөз сөйлеу әдебі туралы (өз отбасың немесе жалпы дәстүр бойынша) шағын бейнеролик түсір.

§ 4.

Қоғамдық көлікте, театрда, кинотеатрда, мұражайда өзіңді қалай ұстау керек?

Меңгерілетін білім:

- Қоғамдық көліктегі мінез-құлық.
- Театр ішіндегі ереже.
- Кинотеатрдың ерекшелігі.
- Мұражай әдебі.

Кел, ойланайық!

- Қоғамдық көліктің қандай түрлерін білесің?
- Театр қандай орын?
- Кинотеатрдың ерекшелігі неде?
- Мұражай неге киелі орын?

Түйін сөздер

Қоғамдық көлік, тәртіп сақтау, мұражай, жәдігер.

Қоғамдық көліктерге автобус, троллейбус, трамвай, метро, пойыз, ұшақ, кеме т.б. жатады. Егер қалада тұратын болсаң, автобус, троллейбус, трамвайды арнайы аялдамада (*6-сурет*) күтесің. Трамвайдың алдыңғы жағынан, ал автобус пен троллейбустың артқы жағынан өту керек. Балалар қоғамдық көліктерде үлкендерге орын ұсынып, түрегеліп тұрады. Сондай кезде тұтқалардан ұстап тұру қажет: көлік қатты қозғалып, жүріп келе жатып, кілт тоқтауы мүмкін. Аялдамаға жеткенде жұртты итермей, сабырлылық таныт.

6-сурет. Аялдама

Алматы қаласындағы метро жер астымен жүретіндіктен, еш кедергі жоқ, зымырап жатады. Мініп, түскенде өте сақ болу керек.

Пойызда, ұшақ, кемелерде басқа жолаушыға орын беруге болмайды. Себебі орындар билетпен жеке адамға сатылады. Жолсеріктер билет бойынша тексереді. Балалар бұл көліктерге алдын

ала дайындалғаны абзал. Ұзақ уақыт жолда зерігіп, өзге жолаушылардың мазасын алмау үшін кітап оқып, ойын ойнап т.б. істермен айналысқаны жөн.

7-сурет. Пойыз

8-сурет. Ұшақ

9-сурет. Кеме

Пойыз – ең ыңғайлы көліктің бірі (7-сурет). Кез келген ауа райында жүре береді. Ал **ұшақ** қолайсыз күндері, мәселен, қалың тұманда ұша алмай қалуы ықтимал (8-сурет). **Кеме, қайық** тек су жолы бар мекенде ғана пайдаланылады (9-сурет).

Қызықты ақпарат

Еуропада дүниежүзіндегі ең үлкен автобус бар. Ол – «Daf Super City Train» автобусы. Автобус 350 жолаушыны тасымалдай алады.

Театр – заттардың, құбылыстардың мәнін сөз, музыка, қимыл, би және мимика арқылы бейнелеуге негізделген өнер түрі (10-сурет). Билеттерді онлайн және офлайн түрінде алуға болады.

10-сурет. Театрдағы қойылым

Үлкен қалаларда қуыршақ театры, балалар мен жастарға арналған театрлар бар. Театрдағы қойылымдарды тамашалау арқылы адамдар демалып, рухани өседі. Қойылымға әдемі киініп, кемінде 30 минуттай ерте келу қажет.

«Театр киім ілгіштен басталады» деген сөз киімді арнайы орынға өткізу, алу барысында тәртіп сақтауға негізделген. Билетте көрсетілген орынға уақытымен жайғасқан дұрыс. Қатарлардан өткенде отырғандарға бетінді қаратып өткенің әдептілікті білдіреді. Мәдениетті жандар қойылымды бір-біріне кедергі жасамай, сөйлеспей, ұялы телефонды сөндіріп, тыныштық сақтап отырып тамашалайды. Залда отырып тамақ ішу – әдепсіздік. Пьеса аяқталып, шымылдық жабылғанша күтіп, актерлардың еңбегіне шапалақ соғып, ризашылық сезімін білдірген абзал. Қойылымнан кейін оны талдау сенің өнерге деген талғамыңды, ой-өрісіңді дамытады.

Қызықты ақпарат

Қазақ жеріндегі қуыршақ театры ұлттық ойындардан бастау алған. Ертеден келе жатқан «Ортеке» ойыны – осының айқын дәлелі. Ағаштан жонылып жасалған киік немесе ат мүсіншесін сылдырмақтап жіп тағып, домбыра тартқанда жіптің бір ұшын ішекті шертер саусаққа іліп билететін болған. Өлкелік қуыршақ театры Алматы қаласында 1935 жылы 10 қазанда құрылған.

Қазақ энциклопедиясы

Кинотеатрға ерте келген дұрыс. Кинозалға тіскебасар, сусын алып кіру үрдіске айналған. Дегенмен тамағыңды төкпей-шашпай, шуламай, сөйлеспей отырғаның жөн. Фильм аяқталғасын көрермендердің тамақ қалдықтарын арнайы қоқыс жәшіктеріне салуы әдептілікті, жауапкершілікті білдіреді.

Мұражайлар – сирек бұйымдарды жинап, жүйелеп, олардан көрме ұйымдастырумен айналысатын мекеме. Мұнда еліміздің тарихынан сыр шертетін жәдігерлер қойылған. Арнайы маман таныстырылымын, ақпараттарын ден қойып тыңдау маңызды. Сұрағың болса, маманның сөзін бөлмей, аяқтағанша күтіп, сосын сауалыңды қоюыңа болады. Кейбір мәліметтерді залда орналасқан электронды құрылғылардан оқуға, көруге болады.

Залдарда тарсылдап жүруге, жүгіруге мүлде болмайды. Тыныштық сақтау, жәдігерлерге қол тигізбеу – мұражай шарттарының бірі. Егер суретке түсіруге рұқсат берілсе, тұрған заттарды сындырып алмай, өте абай болған абзал. Таныстырылым аяқталған соң қызметкерге алғыс айту – мәдениеттілік.

Ойна да ойла!

«Радиоға қоңырау шалу» рөлдік ойын тәсілімен өз өлкетану мұражайындағы бір жәдігерді талқылап, камераға түсіріңдер.

Ортаға шыққан үш оқушы оператор, мұражай қызметкері, жүргізуші рөлдерін бөліп алады. Өзге сынып оқушылары радио тыңдаушылар болады.

Жүргізуші мұражай қызметкерін таныстырып, ойынды жүргізіп отырады. Мұражай қызметкері бағалы жәдігер туралы мәліметпен таныстырады. Радио тыңдаушылар тақырыпқа сай сұрақ береді. Оператор хабарды түсіріп, түсірілімді әлеуметтік желіде жариялайды.

Біліміңді тексер!

1. Тұратын жерлеріңде қандай қоғамдық көліктер бар?
2. Қоғамдық орындарда әдеп сақтау не себепті маңызды?
3. Соңғы көрген қойылымың қалай аталады?
4. Тұратын жеріңдегі өлкетану мұражайындағы ерекше жәдігерлер деп нелерді атар едің? Неліктен?

II БӨЛІМ.

АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ПАТРИОТИЗМ

Бұл бөлімде:
отбасындағы өзара сыйластық туралы
мәтіндермен танысасың; өз Отаның
туралы білімінді толықтырасың;
елімізді мекендейтін ұлттар, достық
туралы жаңа мәліметтер аласың.

Меңгерілетін білім:

- Отбасындағы өзара сыйластық, ұлттық құндылықтар туралы ақпаратпен танысу.
- Отбасылық құндылықтарды сақтау, жинақтау жайлы пікір алмасу.
- Ұлтымыздың отбасы құндылықтарының ерекшелігі туралы ой қорыту.

Кел, ойланайық!

- «Отбасы» сөзін естігенде сенің ойыңа не келеді?
- Отбасының бірлігін сақтайтын не?
- «Отбасы құндылықтары» дегенді қалай түсінесің?

Түйін сөздер

Отбасы, сыйластық, ұлттық құндылық, ізет, әдеп.

Маңызды ақпарат

Отбасы – мемлекеттің кішкене бөлшегі.

Отбасы алдындағы жауапкершілікті түсіну – Отан алдындағы борыш, парызды түсіну.

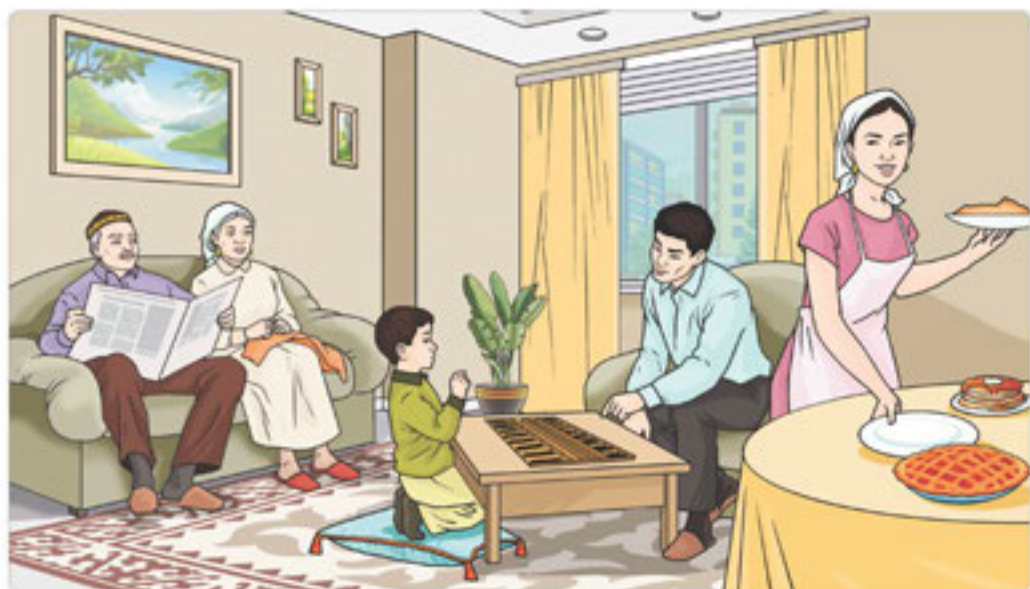
Отан отбасынан басталады. Отбасындағы бауырлар ерекше сезім мен сыйластықты сезінеді. Ағайындылар жақын туыстармен сыйласып, «әулет» деп аталатын бір қауым елді құрайды. Олардың бірлігі мен ынтымағы – елдің, ұлттың негізі. Демек, әр адам отбасы мүшесі болумен қатар **ұлттың бір бөлшегі** болып табылады.

Отбасы мүшелерінің қарым-қатынастары махаббат пен туыстық сыйластықтан, ынтымақ пен бірліктен тұрады (11-сурет). Әрбір адам өз отбасын адамгершілік пен құрметтің, мейірім пен жарасымның, қуаныш пен мереке-нің мекені деп санайды. Өзінің өсіп-өнген алтын ұясын сағына еске алады.

Отбасы – баланы тұлға ретінде қалыптастыратын тәрбие мектебі. Отбасындағы сыйластық негізі – үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, туыстарға қамқор болу, ата мен әженің ақылын тыңдау т.б. **Сыйластық – отбасының алтын діңгегі.** Бұл – ұлттық құндылықтардың бірі. Қазақ халқы өз балаларын мейірімділікке, әдептілікке, жауапкершілікке баулып өсірген.

11-сурет. Отбасы – бірлік бастауы

Әр отбасының отбасылық мерекелері, еңбек шежіресі, әулеттік дәстүрлері мен құндылықтары болады. Осыны меңгерген бала өз Отанын, елін, жерін сүйетін, дәстүрді құрметтейтін нағыз азамат болып шығады.

Отбасындағы қарым-қатынас, сыйластық пен жауапкершілік тәрбиесі – болашақ тұлғаның патриоттық өнегесі мен қоғам дамуы, өзге елдер мен әлем халықтарының өміріне қатысты азаматтық көзқарасын қалыптастыратын үлгі бастауы.

Талда

Аңыз-өңгімені оқып, талда. Отбасындағы сыйластықтың маңызы туралы ой-пікіріңді қорытындылап айт.

Отбасы татулығы (аңыз-өңгіме)

Баяғыда бір үлкен отбасы өмір сүріпті. Отбасындағы адамдар саны өте көп екен, бір қауым ел болып, бірге тұрыпты. Ол отбасы ерекше екен, отбасының өзара келісімде, татулықта өмір сүруі елді таңғалдырады. Оларда ұрыс-керіс, дау-жанжал деген атымен болмайды екен. Бұл отбасы жайлы өңгіме патшаның құлағына да жетеді. Патша бұл мәліметке

сенбей, естігенінің ақ-қарасын анықтау үшін сол ауылға келеді. Ауыл тап-таза, барлығы да жеткілікті, тыныштық пен береке қонған. Патшаның көңілі толып, ерекше бір шаттыққа бөленеді. Сыйластығы жарасқан бақытты отбасында қариялардың орны төрде, уайым-қайғысыз, балалары бақытты, мөз-мейрам. Бұған патша таң-тамаша болады. Отбасының бақытты, тату-тәтті өмір сүруінің мәнісін білгісі келеді. Ол ауыл ақсақалына келіп, отбасындағы татулық пен бірлікке қалай жеткендерін айтуын өтінеді. Қарт үнсіз ғана жүз рет «сүйіспеншілік», жүз рет «кешірім», жүз рет «бірлік» деп қағазға мұқият жазып береді. Бұл сөздерді оқып, патша таңғалып:

– Осы-ақ па? – деп сұрайды.

– Иә, – депті ақсақал. – Барлық жақсы отбасылар тек осы қасиеттерден құралады, – дейді де, сәл ойланып, «және шыдамдылық» деген сөзді қосып жазып қояды.

«Ел аузынан» жинағы

Қызықты ақпарат

Италияда отбасы («la famiglia») үлкен маңызға ие. Италияндар көп уақытын, әсіресе түскі және кешкі ас кезін отбасымен бірге өткізеді.

Жапонияда отбасылық қатынастарды реттейтін өзіндік қағидалар бар. Мысалы, үй, күріш егістігі, басқа да мүліктер ата-анасы қартайғанда отбасындағы үлкен ұлдың иелігіне көшеді. Ал ол ата-анасын қартайған шағында бағып-қағуға тиіс. Дәстүр бойынша тұрмыс құрған екі жас бір текті таңдауы керек. Ол ерінің немесе әйелінің тегі болуы мүмкін.

Аргентина, Испания бүлдіршіндері кешкі сағат 22-ге дейін жүруге ерікті. Оларға ұзақ отбасылық асқа қатысуға рұқсат етіледі.

*(А.А. Козмина «Италия отбасыларының мәдениеті»,
К.С. Воркина «Жапондық отбасылар тағылымы»)*

Өзіндік жұмыс

1. Берілген сөздердің арасынан отбасының ынтымағын арттыратын бес сөзді «Кезбе шолу» тәсілі арқылы таңда. Өз таңдауыңды кесте бойынша түсіндір. «Рухты сөздер» аукционның ұйымдастырыңдар.

Сүйіспеншілік, әдептілік, жауапкершілік, әділдік, тазалық, жанашырлық, достық, төзімділік, қамқорлық, сыйластық, мейірімділік, құрмет, даналық, сабырлылық.

Таңдаған сөздерім	Таңдау себебім	Менің қорытынды ойым

2. QR-code-тағы бейнежазбаны көріп, Абайдың өз отбасында қандай дәстүр қалыптастырғанын айт. Қалай ойлайсың, бұл отбасы бірлігін, сыйластығын арттыруға ықпал ете ме?
3. «Бақытты отбасы» жобасын жаса. Оны отбасыңмен талқылаңдар. Содан соң жобаны сыныптастарыңа таныстыр.

Ойна да ойла!

Картаны дәптеріңе толтырып, қорытынды шығар.

Өзіңді құрметтеу – өзгені құрметтеу (психологиялық карта)

- Оқушының аты-жөні: ...
- Өз бойыңда қандай жақсы қасиеттер бар деп ойлайсың? ...
- Отбасыңда сыйлау, құрметтеу туралы не айтылады? ...
- Сен оны үнемі есте ұстайсың ба? ...
- Сыныптағы достарыңды қандай қабілет, қасиеттері үшін құрметтейсің? ...
- Сабақ кезінде достарыңмен қарым-қатынасың қандай? ...
- Сен оларға қиын жағдайда қолдау көрсете аласың ба? ...
- Сыныпта сыйлымын деп ойлайсың ба? ...
- Егер керісінше болса, қандай себебі бар деп ойлайсың? ...

Біліміңді тексер!

1. Бүгінгі сабақтағы ең маңызды ақпарат деп нені айтар едің?
2. Отбасы құндылығын не үшін сақтау керек?
3. Отбасындағы сыйластықтың қоғам үшін маңызы қандай?

Өз Отанымды мақтан тұтамын! Түрлі көзқарас, біртұтас ұлт!

Меңгерілетін білім:

- «Отан» ұғымының мәнін ашу.
- Отанға деген құрмет сезімін ояту.
- «Ұлт» деген ұғыммен тереңірек танысу.
- Бірлік – ұлттың айнымас қазығы екенін түсіну.

Кел, ойланайық!

- «Отан» дегенде көз алдыңа не келеді?
- Қазақстанда туғаныңды мақтан тұтасың ба?
- Ұлт деген не?
- Өзге ұлттар біздің елге қалай келген?

Түйін сөздер

Отан, парыз, мақтан тұту, ұлт, халық, тарих, бірлік, біртұтас ел.

Маңызды ақпарат

Қазақ халқының ең қасиетті ұғымдары – Отан, атажұрт, атамекен.

Қазақстан (толық атауы Қазақстан Республикасы) Республиканың елордасы – Астана қаласы. Мемлекеттік тілі – қазақ тілі.

1991 жылы 25 қазанда егемендік туралы құжатқа қол қойылды.

Өз Отанымды мақтан тұтамын!

Отан – әр адам үшін қасиетті ұғым. Біздің Отанымыз – Қазақ жері! Біз Отанымыздың өркендеп дамығанын қалаймыз. Ғалымдар, білікті мамандар және қарапайым адамдар Отан үшін еңбек етіп, гүлденуіне үлес қосады (*12-сурет*). Ал жас ұрпақ, яғни сендер, білім алып, болашаққа дайындалудасыздар. Демек, Отанның болашағы сендердің қолдарыңда.

Қазақстан – жас тәуелсіз мемлекет! Иә, оның тарихы өте ерте заманнан басталған. Көне замандарда «сақтар», «ғұндар», «түркілер» деп аталған көшпенді бабаларымыз болғанын тарихтан білесіңдер. Халқымыз XV ғасырдан бастап, «қазақ» атауымен тарихта танылды. Бір ұшы күншығыстағы Алтай тауымен, екінші ұшы батыстағы Каспий теңізімен ұштасады. Оңтүстігінде – Алатау сілемдері, солтүстігінде – Сарыарқамен ұласатын Солтүстік қазақ жазығы.

Қазақстан солтүстігі мен бастысында Ресеймен, шығысында Қытаймен, оңтүстігінде Қырғызстан, Өзбекстан, Түрікменстанмен шектеседі. Шекараның жалпы ұзындығы – 12187 км.

Ақиық ақын М.Мақатаев сүйінішін: «Айналайын, атамекен, ақ мекен, қандай қазақ сені іздеп тапты екен?!» деген жыр жолдарымен жеткізген.

Бабаларымыз: «Ел мен жер болашақ ұрпақтікі!» деген ұстанымды берік ұстап, елімізді қорғап, оны аман сақтауды кейінгі ұрпақтарға аманат еткен.

12-сурет. Еңбек түбі – береке

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан әлемге әр қырынан танылды. Экономиканы көтеруге, халықтың жағдайын түзетуге, жас ұрпаққа білім беріп, қажетті маман даярлауға көңіл бөлінді. Отанды дамыту үшін тек қол еңбегі емес, ой еңбегі де, елді басқару жүйесі де керек. Экономикаға үлес қосатын спорт, өнер мен мәдениет те даму керек. Бұл салаларда еліміздің атын шығарып, әлемге әйгілеп жатқан жандар туралы баспасөз беттері, теледидар мен әлеуметтік желілерден оқып, біліп отырамыз.

Тарихы терең, болашағы бекем Қазақстан – «Мен өз Отанымды мақтан тұтамын!» деп айтуға лайық өлке.

Талда

МҰҚАФАЛИ МАҚАТАЕВ

Өлеңді оқып, «Отан» дегенде өзінде қандай ой туатынын жаз.

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем.
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті үнін сүйем!...
Отан!
Отан! Бәрінен биік екен.
Мен оны мәңгілікке сүйіп өтем!

М.Мақатаев

Қызықты ақпарат

1. Адамзат ғарышқа тұңғыш рет Қазақстандағы «Байқоңыр» ғарыш айлағынан ұшқан.

2. Медеу – әлемдегі ең биік орналасқан жасанды мұз айдыны.
3. Қазақстанның аумағына бес Франция, үш Түркия немесе жеті Жапония сыйып кетер еді.
4. Қазақстанның аумағы Азия мен Еуропада орналасқан.
5. Қазақстан мен Ресей арасындағы шекара – әлемдегі құрлықпен өтетін ең ұзын шекара болып табылады: Оның ұзындығы 7,5 мың шақырымнан асады.
6. Жылқылар алғаш рет қазіргі Қазақстанның аумағында қолға үйретілген.
7. Қазақстандағы Балқаш көлі – әлемдегі ең ірі көлдердің бірі. Көл суының жартысы тұзды, жартысы тұщы.

Дереккөзі: *el.kz*

Өзіндік жұмыс

1. Жеке жұмыс.
QR-code-тағы бейнежазбамен таныс. Туған жердің табиғаты бала Абайға қалай әсер етті?
2. Әлеуметтік іс-шара: «Жерұйық» фильмін көріңдер. Фильм мазмұнына қатысты «Отаным – мақтанышым!» атты пікірлер челленджін ұйымдастырыңдар.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп»

Ұлы даланы мекен еткен көшпенділердің бір бұтағы – біздің қазақ халқы. Қазақстан қазақ халқының атамекені болғанымен, бұл жерді басқа ұлттар да мекен етеді. Абай атамыз: «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп», – деген екен. Қазақ халқы ақын айтқандай, басқа ұлттарды бауырына тарта білді. Қазақстан – жүзі басқа, жүрегі бір, тілі басқа, тілегі бір көптеген ұлттар мен ұлыстардың ортақ Отаны саналады. Өзге ұлттардың тарихи Отаны бар екенін де білген жөн. Мысалы: өзбектердің тарихи Отаны – Өзбекстан, корей ұлтының тарихи Отаны – Корея Республикасы т.б. Ал шетелдегі қазақтардың тарихи Отаны – Қазақстан.

Маңызды ақпарат

Ұлт – тіл, тарих, қандастық, мәдениет, мінез секілді ортақтықтар негізінде қалыптасқан адамдар қауымдастығы.

Қазақстанның ұлттық құрамы алуан түрлі. Халықтың басым бөлігін тұрғылықты қазақ халқы құрайды, одан басқа орыстар, өзбектер, украиндар, ұйғырлар, татарлар және басқа ұлттар бар.

Әрбір адам туғаннан бастап әлеуметтік және мәдени бірегейлік тән бір ұлттың өкілі болып саналады.

Ұлттың төлтума мәдениетін, дәстүрлерін сақтау – әр ұлт үшін маңызы бар мәселе. Қазақстан – осы мәселені шешіп, құрамындағы ұлттардың құқығын қорғап отырған мемлекет (13-сурет).

13-сурет. Халықтар достығы

Қазақстанда мекен ететін қазақтан басқа ұлт өкілдері елімізге өз Отанынан түрлі тағдырмен келген. Кейбір ұлттар тарихи оқиғаларға қатысты (соғыс, қуғын-сүргін) қоныс аударса, енді бірі тың игеру кезіндегі еңбек көші-қоны т.б. себептермен, ал кейбіреулері бұл жерді өзі таңдап мекен еткен.

«Береке бастауы – бірлік, ынтымақты тату тірлік» қағидасын ұстанған елімізде **1 мамырда** ынтымақ пен бірлік күні тойланады.

2016 жылғы 14 қаңтарда Қазақстан Республикасының Президентінің жарлығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылған күні – 1 наурыз елімізде «Алғыс айту күні» деп жарияланды. «Бұл күн барлық ұлт өкілдері бір-біріне мейірбандық танытып, ол адамдарды өз туғанындай қабылдаған қазақтарға алғыс айту күні ретінде атап өту әділетті болар еді» деп атап көрсетілді.

Талда

Өзге ұлт өкілдерінен достарың бар ма?

Қазақстан Республикасының бала құқықтары туралы заңы біздің елде тұратын барлық баланың құқығын қорғайды.

Демек, заңда тегіне, нәсіліне және қай ұлтқа жататынына, әлеуметтік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, тұрғылықты жеріне, денсаулығына қарамастан, барлық бала бірдей деп саналады. Сондықтан ешқандай кемсітушілікке жол берілмейді.

Өзіндік жұмыс

«Сүйікті Отаным» тақырыбында бейнеролик жаса.

Жағдаяттық талпырма

Жағдаятты шеш.

Осман, Азат және Саша көрші тұрады. Олар балабақшаға бірге барып, бірге қайтатын. Дәлірек айтқанда, оларды үш үйден сол күні қолы бос бір ересек адам апарып, әкелетін.

Жеті жасқа толғанда Азат қазақ сыныбына, Осман мен Саша орыс сыныбына барды. Сабақ аяқталғанда кім ерте шықса, сол бала достарын күтіп тұратын. Бір күні достар мектептің бұрышында төбелесіп жатқан балаларды көрді. Оларды бір мұғалім мен ата-аналар ажыратты. Жанжал Серёжа деген баланың Тұрған деген сыныптасын: «Сен қап-қарасың!» деп мазақтауынан басталыпты. Ал Тұрған оған: «Ал сен сап-сарысың!», – деп күліпті. Содан төбелес басталған.

Тұрған мен Серёжаны қалай татуластырар едің?

Маңызды ақпарат

Қазақстан халқы Ассамблеясы — 1995 жылғы 1 наурызда құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган.

Білімді тексер!

1. Бүгінгі білімді қалай қолданар едің?
2. Ынтымақ пен бірлік мерекесі қашан тойланады?
3. «Алғыс айту» күнінің мәні қандай?
4. Басқа ұлт өкілдерінің қандай мерекелік шаралары өткізіледі?
5. Адамның түрі, ұлты өзгеше болғаны маңызды ма?

III БӨЛІМ.

МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ

Бұл бөлімде:

өлеуметтік желі туралы ақпаратпен танысып,
өлеуметтік желіде өз аккаунтыңды қолдануды,
медиа сауаттылықты үйренесің;
алғашқы ақша және олардың функциялары қалай пайда болғанын, адам еңбегі қалай бағаланатынын білесің;
отбасының кірістері мен шығыстары неден тұратынын, қалта ақшасын қалай басқаруға болатынын туралы мағлұмат аласың.

Әлеуметтік желі дегеніміз не? Әлеуметтік желідегі менің аккаунтым

Меңгерілетін білім:

- Әлеуметтік желі туралы ақпаратпен танысу;
- Аккаунт құруда ескеретін басты жағдайлар;
- Аккаунтты дұрыс пайдалану.

Кел, ойланайық!

- Әлеуметтік желі дегеніміз не?
- Әлеуметтік желінің қандай түрлері бар?
- Әлеуметтік желіде аккаунтың бар ма?

Түйін сөздер

Әлеуметтік желі, медиакеңістік, интернет, медиасуаттылық, аккаунт.

Маңызды ақпарат

Интернет – бір-бірімен байланысып, деректерді қабылдау және жіберу стандарттарымен біріктірілген компьютерлер мен компьютерлік желілердің жиынтығы. Ол Жер шарын қамтып жатқан ауқымды, бүкіләлемдік ақпараттық жүйе болып табылады.

Бүгінде адамдар бір-бірін көрмей-ақ **медиакеңістікте** электрондық құралдардың көмегімен қарым-қатынас жасай алады. Бұл негізінен, әлеуметтік желі арқылы жүзеге асады. **Әлеуметтік желі** – адамдардың интернеттегі ақпарат алмасу, қарым-қатынас жасау құралы. Бүлдіршіндер интернетте танымдық фильм, мультфильмдерді тамашалайды.

Әлеуметтік желілердің ақпарат алмасумен бірге жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға пайдасы зор. Интернеттен түрлі әуен, фильмдер, ойындардан басқа қызықты мақалалар, аудиокітаптар, түрлі курстарды қарауға, тамақ істеуді, би т.б. үйренуге болады.

Әлеуметтік желілерге «Facebook», Instagramm, «Classmates» («Сыныптастар») т.б. жатады. Әлеуметтік желіге, мессенджерлерге (*14-сурет*) адам өз аккаунты арқылы кіреді.

Аккаунт – желіге тіркелуге қажетті веб-сайттағы пайдаланушының жеке парағы. Бұл термин көбінесе әлеуметтік желілерге қатысты қолданылады, бірақ аккаунтты порталдарда, форумдарда т.б. тіркелгеннен кейін пайда болатын «профильдер» («жеке аккаунттар») деп те атайды. Интернетпен жұмыс істеу үшін медиасуаттылық қажет. Мәселен, аккаунтты толтыру барысында жеке анкеталық мәліметтер сұралады.

14-сурет. Әлеуметтік желі және мессенджерлер

Мысалы, тіркелушінің желідегі атауы, құпия сөз, тіркелушінің аты, тегі, әкесінің аты, жынысы, туған жылы, фотосуреті және т.б. Дегенмен медиасауаттылықты меңгергенің жөн. Ең қажетті ақпаратты ғана енгізу керек. Өзіңнің нақты мекенжайыңды, телефон нөміріңді құпия сақтағаның абзал. Себебі медициналық түпсіз ғарыш әлемімен бірдей. Онда адамға пайдалы ақпаратпен қатар, зиянды, тіпті қауіпті жайттар да кездеседі.

Интернетті және әлеуметтік желілерді шектен тыс қолданудың білім сапасының төмендеуіне, денсаулықтың бұзылуына да әсері болады. Сондықтан интернетті пайдаланғанда уақытты шектеу, көзге арналған жаттығуларды жасау сияқты талаптарды қатаң сақта.

Талда

Интернетті көп пайдаланудың зияны туралы мәтінді оқып, талдаңдар.

Мамандардың айтуынша, біріншіден, интернетте отырған кезде адам отбасы мен достарының өтініштерін мүлдем елемейді екен. Екіншіден, жиі күйзеліске ұшырайды және интернетсіз қалған уақытта қатты мазасызданады. Үшіншіден, ешқандай хабарлама келмесе де алаңдап, 15 минут сайын ұялы телефоны мен жеке аккаунтын бірнеше мәрте тексеріп қарайды.

Ал ағзаға әсерінің физикалық белгілері – бастың қатты ауруы немесе арқаның бүкірейіп кетуі. Дұрыс тамақтанбау, жеке бас тазалығына немқұрайлы қарау, ұйқының бұзылуы. Сондықтан интернетті қолдану (бұған әлеуметтік желіні қолдану да кіреді) күніне 1 сағаттан аспауы керек.

- Әлеуметтік желіні пайдаланудың жағымды жақтарын сипатта (мысалы, қарым-қатынас, ақпарат алу, өзін-өзі көрсету).
- Әлеуметтік желіні пайдаланудың ықтимал қауіптері мен кемшіліктерін жаз (мысалы, тәуелділік, жалған ақпарат тарату т.б.).

Өзіндік жұмыс

Өзіңе ұнаған бір тапсырманы орында.

1. Алғашқы ұстаз Ы.Алтынсаринның өлеңін Microsoft Word программасында теріп жазып, Whatsapp мессенджері арқылы өлеңді достарыңа тарат.

Өнер-білім бар жұрттар

Өнер-білім бар жұрттар
 Тастан сарай салғызды;
 Айшылық алыс жерлерден
 Көзіңді ашып-жұмғанша
 Жылдам хабар алғызды;
 Аты жоқ құр арбаны
 Мың шақырым жерлерге
 Күн жарымда барғызды;
 Адамды құстай ұшырды;
 Мал істейтін жұмысты
 От пен суға түсірді;
 Отынсыз тамақ пісірді,
 Сусыздан сусын ішірді.

Теңізде жүзді балықтай,
 Дүниені кезді жалықпай,
 Білгендерге осылар
 Бәрі дағы анықтай,
 Білмегенде танықтай;
 Біз де бекер жатпалық,
 Осыларға таныспай...
 Желкілдеп шыққан көк шөптей,
 Жаңа өспірім достарым,
 Қатарың кетті-ау алысқа-ай,
 Ұмтылыңыз, қалыспай...
 Үміт еткен достарым,
 Сіздерге бердім батамды.

2. Whatsapp желісіндегі аккаунтты қалай құруға болатынын, қандай мүмкіндіктері бар екенін тәжірибе жүзінде анықтап, алгоритмін жаз. Медиа сауаттылықты да ескер.
3. Бірлесіп аккаунтты құру туралы таныстырылым немесе видео жасаңдар.

Қызықты ақпарат

1. Әр 20 минут сайын facebook-те бір миллион сілтеме таралады.
2. Әр секунд сайын 8 адам қандай да бір әлеуметтік желіге тіркеледі.
3. Орта есеппен алғанда әрбір қолданушы өз аккаунтына күніне кемінде 2 рет кіреді.

Р. Бердібаев

Біліміңді тексер!

1. Бүгінгі сабақтағы ең маңызды ақпарат деп нені айтар едің?
2. Әлеуметтік желіні пайдаланудың қандай пайдалы және зиянды жақтары бар деп ойлайсың?
3. Өзіңді медиа сауаттымын деп айта аласың ба?

§8.

Алғашқы ақша және олардың функциялары қалай пайда болды? Адам еңбегі қалай бағаланады?

Меңгерілетін білім:

- Ақша туралы білім көзін толықтыру.
- Ақшаның қызметін, адам еңбегін бағалау.
- Еңбекақы туралы мәлімет.

Кел, ойланайық!

- Ақша дегеніміз не?
- Ақшаның қызметтері қандай?
- «Адам еңбегі» дегенді қалай түсінесің?
- Еңбекақы деген не?

Түйін сөздер

Ақша, номинал, айырбас, еңбек, еңбекақы, гравюра.

Маңызды ақпарат

Еңбек – белгілі мақсатпен жасалатын қоғамға пайдалы жұмыс.

Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі бойынша сабақтан тыс уақытта 14 жастан бастап еңбек етуге болады. Алайда олардың еңбек жүктемесі аптасына 24 сағаттан аспауы тиіс. 15 жасқа дейінгі балалар өндірістік немесе шаруашылық жұмыстарға тартыла алмайды.

Қазір қоғамның өмірін ақшасыз елестету мүмкін емес. Өйткені ол – тіршілікке керек заттарды алуға қажетті төлем құралы.

Ерте замандарда адамзат ақшасыз да өмір сүрген. Бірі күнкөріс үшін мал бағумен, енді бірі егін егумен айналысқан. Бұл **натуралды шаруашылық** деп аталады. Кейін келе **натуралды айырбас** әдісі жүзеге аса бастаған, яғни малды ұнға немесе керісінше алмастырған. Біртіндеп төлем құралы – ақша пайда болған.

Қағаз ақшаның VIII ғасырда Қытайда пайда болғанын саяхатшы Марко Поло айтқан. Алайда қағаз ақша Еуропада тек XV ғасырда ғана қолданыла бастады. Франция, Англия, Америка Құрама Штаттары және басқа елдер бұл айырбас түріне тек XVII–XIX ғасырлар аралығында көшті.

Әр елдің өз валютасы бар. Банкноттың **номиналы** – елдің ішкі нарығындағы ақша белгісінде көрсетілген құн. Қазақстанда ақша номиналы 1 теңгеден басталады. Ең ірісі – 20 000 теңге.

Ақша – есеп айырысу бірлігі, яғни түрлі нәрселерді сатып алу үшін қолданылады. Ақша арқылы заттардың қанша тұратынын бағалаймыз.

Қажет кезде жұмсау үшін ақша қорын жинап қоюға болады. Ақшаның түрлері: қағаз ақша, металл ақша, электронды ақша (*15-сурет*).

XX ғасырдағы пластикалық карталар – электрондық әмиянның бір түрі.

Адам еңбегі де ақшамен бағаланады.

15-сурет. Ақша түрлері

Адам жұмыс істегенде күш жұмсайды. Ол білек күші немесе ақыл-ой еңбегі болуы мүмкін (16-сурет).

Ой еңбегімен жобаланған тұрғын үйлер, әсем ғимараттар, жиһаздар, жолдар мен көпірлер, ауылшаруашылық өнімдері, азық-түлік пен киімге т.б. заттарға дене күші арқылы қол жеткізіп отырмыз.

Ал ақыл-ой еңбегіне мәдениет саласындағы жетістіктер (музыка, әдебиет, сурет пен сәулет), ғалымдардың зерттеулері т.б. жатады.

Адам еңбегі жасаған жұмыс көлеміне, сапасына қарай бағаланады. Адам атқарған еңбегі үшін еңбекақы, сыйақы алады. Адамның еңбегі, еңбек саласындағы құқықтары Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі және басқа да заңдармен қорғалады.

16-сурет. Еңбек түрлері

Талда

1. Ақша қалай пайда болды?
2. Ақшаның атқаратын қызметтерін талдап, әрқайсысын түсіндір. Қызметтердің күнделікті өмірде қалай орындалатынына мысал келтір.

Қазақстанның ұлттық валютасы – теңге 1993 жылдың 15 қарашасында айналымға енгізілді. «Теңге» атауы ортағасырлық түркі күміс монеталарының «денге» сөзінен шыққан.

Ең алғашқы теңгеде әл-Фараби, Сүйінбай, Құрманғазы, Шоқан, Абай, Әбілқайыр мен Абылайханның суреттері болған.

Ұлттық валюта дизайнының бас авторы – сәулетші және суретші Тимур Сүлейменов.

Алғашқы қазақстандық монеталар Германияда жез, никель және күміс қорытпасынан жасалды. 1998 жылы Өскеменде Қазақстан теңге сарайы ашылды.

Теңге үш жыл қатарынан (2011, 2012, 2013) әлемдегі ең әдемі ақша деп танылды.

Қызықты ақпарат

Алғашқы металл ақшамен қатар жалған ақшалар да пайда болды. Ең көне жалған ақша – гректің Эгина аралынан табылған б.з.б. VI ғасырға дейінгі күміс монетаның көшірмесі.

Заңмен қудаланатындығына қарамастан, жалған ақша өкінішке орай, қазір де кездеседі. Шынайы ақшаны қорғау үшін **гравюра** жасайды. Гравюра әр елдің мәдениеті мен тарихи мұрасына байланысты бейнеленеді. Сол себепті ақша гравюраларын жасау техникалық шеберлікті ғана емес, көркемдік талғамды да талап етеді.

Ұлттық банк мамандары шынайы ақшаны айырудың бірнеше белгісін ұсынады.

Банкнот қағазы ерекше шытырлайды. Барлық банкнотта бедер беретін арнайы мөр басылған. Егер «Қазақстан ұлттық банкі» деген атауды немесе Қазақстан картасындағы архитектуралық бейнелерді саусақпен ұстап көрсе, бедерді сезуге болады.

Көзі нашар көретін адамдарға арналған белгілер банкноттың төменгі бөлігінде орналасқан. Бұлар – ұстап көргенде жақсы ажыратуға болатын жоғары бедерлі элементтер.

Банкнотты жарыққа қаратып, аңыздағы самұрық құсы түріндегі су белгісін және номиналдың саңдық бейнесін көруге болады. Дәл осы сияқты, қағаз бетіндегі магнитті үзік жіп біртұтас болуы керек.

1000 теңгеден 20 000 теңгеге дейінгі банкноттарды аударып қарағанда көлбеу бұрышына қарай түсін жасылдан алтын түске дейін өзгертетін ерекше элемент бар. Банкнотты әртүрлі бұрыштарға баяу бұрған кезде элемент бойымен түсті жолақтың қозғалысын көруге болады.

Сондай-ақ 2000 және 5000 теңгелік банкноттардың сырт жағында голографиялық жолақ бар. Голограммадағы суреттер жарқырайды және динамикалық әсері бар.

«Егемен Қазақстан» газеті

Ойна да ойла!

Мирас пен Алма анасының туған күніне дайындықты бастап кетті. Олар жылда анасына газет шығарып, өнмен құттықтайтын. Бұл жолы олар анасына өдемі орамал сыйлауды жоспарлады. Алма ағасына ақшаны әкесінен сұрауға кеңес берді. Ал Мирас ақшаны өздері де таба алатынын айтты. Балалар ақылдаса келіп, өз қолдарымен жасалған заттарды сатуды жоспарлады. Ең қиыны өнімдерінің бағасын анықтау болды. Мирас есептей келе моншақтан жасалған сақиналарды 100 теңгеден, білезіктерді 200 теңгеден, сырғаларды 300 теңгеден, гүл салатын құмыраларды 500 теңгеден бағалады. Ол қарындасына моншақ, тоқыма жіптер мен сымдарды әкеліп қана қоймай, сатып алынған заттар бағасын жазып жүрді. Мирас жасалған заттың бағасын қалай есептеп шығарды деп ойлайсыңдар?

Өзіндік жұмыс

Берілген тапсырмалардың біреуін таңдап орындаңдар.

1. «Дүниежүзі тарихы» оқулығынан алған білімдеріңе сүйеніп, адамдардың айырбасты және ақшаның алғашқы түрлерін қалай пайдаланғанын рөлдік ойын жасап көрсетіңдер.
2. «Ежелгі Қазақстан аумағында қолданылған ақша» тақырыбына Microsoft PowerPoint программасында презентация жаса.

Біліміңді тексер!

1. Ақша неліктен пайда болды?
2. Ақшаның қандай түрлері бар?
3. Номинал деген не?
4. Гравюраның маңызы неде?
5. Адам еңбегі қалай бағаланады?

Меңгерілетін білім:

- Отбасының кірістері мен шығыстары неден құралатынын білу.
- Жұмсалатын шығынның табатын табыстан артық болмауы керектігін түсіну.

Кел, ойланайық!

- Отбасының табысы деген не?
- Отбасының кірістері мен шығыстары туралы ойландың ба?

Түйін сөздер

Отбасының табысы, кірістер мен шығыстар.

Маңызды ақпарат

Отбасының кірістері

- Еңбекақы және басқа жалдамалы жұмыс төлемдері.
- Әлеуметтік төлемдер (балаларға, мүгедектерге көмекақы, зейнетақы);
- Банктердегі жинақ, бағалы қағаздан түсетін кірістер.
- Қарызға немесе банктен несиеге алынған қаражат.
- Меншіктен түсетін табыс.

Өзіңнің отбасыңдағы табыс туралы ойланып көрдің бе? Ақша қайдан келіп, неге жұмсалады? Қалаған нәрсенді алып беруді өтінгенде, «келесі жолы алайық» деген сөзді естігенде ренжіген кезің болды ма? Енді осы сұрақтар жауабын іздеп көрейік.

Отбасының табысы – отбасы мүшелерінің еңбекақысынан және басқа табыс көздерінен (меншіктен түсетін табыс, қарттар мен балаларға арналған мемлекеттік жәрдемақылар мен зейнетақылар, несиеге алынған ақша және т.б.) жиналатын қаражат. **Меншік** дегеніміз – пайдаланғаны үшін төлемді талап ете алатын әртүрлі мүлік немесе өнер туындыларына берілетін құқық. Отбасы кірісі, ең алдымен, қолданылған жарық, жылу, су төлемдеріне жұмсалады. Сонымен қатар азық-түлік, киім-кешек, жұмысқа немесе оқуға қажетті құралдар, т.б. алуға (*17-сурет*) жоспарлы демалыс, мәдениет орындарына баруға бөлінеді. Кейде ойластырылмаған шығындар да болып жатады.

Әр отбасы кірісті өз қажеттілігі мен мүмкіндігіне сәйкес жұмсайды. Демек, отбасы кірісін жұмсау отбасы шығынының есебін көрсетеді.

Шығындар – тауарлар мен қызметтерге жұмсалатын ақша көлемі. Кіріспен шығысты есептеп отырмаған адам қаржы тапшылығын көреді.

17-сурет. Шығындар

Сондықтан күннен-күнге қарыштай дамыған заманда табысты орынды жұмсау үшін **қаржы сауаттылығы** керек. Оны осы кезден меңгерген дұрыс. Ол үшін, әрине, кірісті, оны қайда жұмсауды және қарызданбауды алдын ала жоспарлай білген жөн.

Несие, қарыздарды төлеу үшін кіріс-шығысты есептеп, шығыннан құтқаратын жұмыс жоспарын жасап, түскен қаржының жұмсалуды бақылап отыру қажет.

Талда

1. Сұрақтар бойынша жұпта пікір алмасындар.

- 1) Сен қаржы сауаттылығын меңгеру керек деп ойлайсың ба?
- 2) Отбасыңа ақша үнемдеуге көмектесу керек болса, не істер едің?
- 3) Сен өзіңе берілген ақшаны (қалта ақшасы, сыйлыққа берілген ақша) қалай жұмсайсың?

2. Мақалдар мен нақыл сөздердің мағынасын талдаңдар.

- 1) Теңге тиыннан өсер,
Тұлпар құлыннан өсер.

- 2) Теңге – тиыннан,
Ынтымақ – ұйымнан.
- 3) Аш адамға балық берме, қармақ бер.
- 4) Білім малы жоққа – түгесілмес мал,
Қаржысы жоққа – таусылмас қаржы.
- 5) Барлық адам ақшаның жоқтығына шағымданады, ал ақылдың аздығы туралы сөз қозғамайды.
- Еврей халқының мақалы*
- 6) Ақша – биліктің бір түрі, бірақ қаржы сауатылығы одан да күдіретті күш.

Роберт Кийосаки

Ойна да ойла!

«Кірісті еселеу» ойыны

Сен «Капитал», «Миллионер» сияқты ойындар барын білетін шығарсың? Ал біз «Кірісті еселеу» ойынын ойнап көрейік. Ол үшін кіріс көзінің номиналдарын қағазға жасап ал. Ол, әрине, 5 теңге, 10 теңге, 20 теңге, 50 теңге, 100 теңге, 500 теңге, 1000 теңге, 2000 теңге, 5000 теңге, 10000 және 20000 теңгеліктер.

Ойынның шарты бойынша біз есеп картасын жасаймыз. Ол бізге ақшаның жұмсалуды және сақталуды анықтауға мүмкіндік береді (*1-кесте*).

1-кесте. Есеп картасы

Кіріс орны	Кіріс. Түскен табыс	Табыс көзі. Не үшін түсті?	Шығыс. Қайда қолданылды?	Нәтижесі
Өз әмияным	700 теңге	Ата-анам берген апталық қолданыс қаржы	500 (жолға, тамаққа)	
Банк (біздің жағдайымызда, ақша жинаудысы, қорап)	Әр аптада үнемделген 200			200
Әкемнің сейфі	10 000	Атамның туған күніме берген ақшасы		10 000
Анамның жинақ қоры	5 000	Әжемнің киімге берген көрімдігі		5 000

Кіріс орны	Кіріс. Түскен табыс	Табыс кезі. Не үшін түсті?	Шығыс. Қайда қолданылды?	Нәтижесі
Басқа: Ұсақ тиындар қалтасы	190	Тауып алған және артылған ұсақ тиындарды жинадым		190
				15 390

Енді саған осы ақшаны еселеу жоспарын жасау керек. Мәселен, Мәди деген досың тек қолыңда тұрған ақшаны еселеу қажет деп ойлайды. Ол 500 теңгені он күнде 5000 теңгеге еселемекші. Сол себепті ол ақшаны жұмсап, түсім түсіру жоспарын былай жасапты (2-кесте).

2-кесте. Еселеу жоспары

Бар қаржым	Оған не аламын?	Оны қалай қолданамын?	Түскен ақшаны қалай жұмсаймын?	Нәтижесі
500	450 теңгеге шағын қораптағы алма (өрік) шырынын аламын	Бір бөтелкеден алты стақан сусынды достарыма 150 теңгеден (бір рет қолданылатын стақан бағасын қосып, бұл жолы оған ақша шығармаймын, үйден аламын) сатамын.	Алғашқы 900 теңгеге тағы екі сусын аламын. Келесі жолы үш сусын аламын. Бұл жолы мен стақанды сатып аламын.	Егер мен орта есеппен, күніне бір сусын сатсам, онда менің болжамды есебім бойынша, он күнде 9000 теңге түседі. Стақан аламын, қағаз майлық, т.б. шығындарымды есептеп, 5000 теңге кіріс кіргіземін.

Біліміңді тексер!

1. Қаржы сауаттылығы деген не?
2. Отбасының кірістері мен шығыстарын білудің қандай маңызы бар?
3. Күтпеген шығынға да отбасы табысын ұтымды жұмсауға қандай кеңестер ұсынар едің?
4. Қарыз деген не? Ол қалай пайда болады?
5. Отбасы табысының сызбасын құр.

§10.

Қалта ақшасын қалай басқаруға болады?

● Меңгерілетін білім:

- Қалта ақшасы, оның қолданылуы.
- Ақшамен қарым-қатынас әліппесі.
- Қаржыны тиімді, үнемді пайдалану.

● Кел, ойланайық!

- Қалта ақшасы дегенді қалай түсіндіресің?
- Өзің қалта ақшасын дұрыс қолдана аласың ба?

👉 Түйін сөздер

Қалта ақшасы, қолма-қол төлем, қаржыны басқару, сауаттылық.

📄 Маңызды ақпарат

Қалта ақшасы – адамның күнделікті сатып алу, шағын шығындарды өтеу үшін өзімен бірге алып жүретін ақшасы.

Адамдар күнделікті қажеттілік шығындарына арналған ақшаны бөліп қояды. Бұл – әмиянда, сөмкеде, қалтада немесе электрондық картада сақталатын қаражат. Осы қаражат «**қалта ақшасы**» деп аталады. Ол банктегі шот ақшаларындай ірі көлемде болмайды. Қалта ақшасына әртүрлі номиналдағы банкноттар мен монеталар кіреді. Олар дүкендерде, мейрамханаларда, қоғамдық көліктерде және тауарлар мен т.б. қызметтерді төлеуге пайдаланылады. Сонымен қатар қалта ақшасын қажет болған затты сатып алу үшін немесе өзге де шұғыл шығындарға жаратуға болады.

Бүгінгі күні электрондық төлемдер мен компьютерлік технологиялардың дамуына байланысты қолма-қол ақшаны пайдалану азайды. Қалта ақшасы әлі де көптеген адамдардың күнделікті өмірінің маңызды бөлігі болып қала беруде. **Қалта ақшасын басқару – бала кезіңнен қалыптасатын маңызды дағды.**

Төменде қалта ақшасын басқара білуге тиімді кеңестерді ұсынамыз.

- Қанша ақшаң бар екенін және қанша жұмсағың келетінін анықта.
- Ақшаны не үшін жұмсауды ойлан: қажеттіліктер тізімін жасап, ең маңыздысын анықта. Ол шығындардың алдын алуға көмектеседі.

Нақты қажеттілік пен мақсатсыз жұмсауды (қызығушылық пен қалау, тілекті) ажырата біл, мысалы, оқу құралдары – қажеттілік, ал

төттілер – қалауың. Әрине, бірінші кезекте, қажеттілікке жұмсау керек.

- Ақшаңның бір бөлігін үнемдеп үйрен. Бұл болашақта пайдалы болуы мүмкін. Сауда жасар алдында тауарлар мен қызметтердің бағасын салыстыр. Ол да үнем мен тиімді жолды көрсетеді.
- Қаржыны басқару үйренуді, оқуды, қаржылық дағдыларды дамытуды талап етеді. Осы тақырыпта жазылған кітаптар мен мақалаларды оқу, ойындар мен тренингтерге қатысу әрқашан пайдалы әрі қаржылық мақсаттарды анықтауға көмектеседі.
- Қаржыға қатысты сұрақтар қоюға, білуге ұмтылып, қаржылық мәселелерді түсінуге көмектесетін ата-ана, мұғалім немесе басқа ересектерден кеңес сұраудан тартынба.

Бала күннен қалыптасқан **қаржы сауаттылығы** – сенің болашақ мақсаттарыңа қол жеткізуіңнің баспалдағы. Алға, болашақтың батыл да іскер тұлғасы!

Талда

Сұрақтарға жауап беріп, кестені толтыр. Жауапты достарыңмен талда.

- 1) Күнделікті жұмсалатын қаржыңды, шығындарыңды есептейтіндей бақылау қолданбаларын пайдаланасың ба?
- 2) Қалта шығындарыңды қағазға жазып, есебін жүргізесің бе?
- 3) *3-кестені* толтырып, достарыңмен ой бөліс.

3-кесте. Күнделікті қаржы

Күнделікті қолымдағы қаржы есебі	
Оны неге жұмсаймын?	
Үнемдеп көрдім бе?	
Енді қалай жоспарлайтын боламын?	

Өзіндік жұмыс

Болашақта өз бизнесіңді жүргізгің келе ме? Әлемдегі бай адамдардың тізімінде 3-орынды иеленетін Уоррен Баффет кәсіпкерлік қадамын мектепте бастаған. Сен де «Бизнес қадамы» дәптерін баста. Онда танымал бизнесмендер тәжірибесін жазып отыр. *4-кестені* дәптеріңе орында.

Уоррен Баффеттің биржаға деген қызығушылығын әкесі оятқан. **Биржа** – тауарларды, бағалы қағаздарды және жұмыс күшін көтерме бағамен сатуды ұйымдастырушылардың, сатушылар мен сатып алушылардың қаржылық мәміле жасау орны.

Ол 6 жасында дүкеннен 6 банкі «Кока-Кола» сатып алып, оны өз отбасына екі есе бағамен қайта сатқан. Бұл оның алғашқы тәжірибесі десе болады.

11 жасқа келгенде қомақты қаржы жасағысы келеді. Ол бағалы қағаздармен жұмыс істеуді үйренеді. Кәсіпкерге сабырлы, шыдамды болу керек деген қағиданы ұстанады.

13 жасқа келгенде Уоррен «Washington Post» газетінде жұмыс істейді. Айлығы 175 доллар болады. Алайда ол жалданып жұмыс істеу оған миллион алып келмейтінін түсінді.

Университетте мықты мамандардан сабақ алды. Еңбекқорлығы мен шыдамдылығының арқасында Уоррен 31 жаста миллионер атанды. Ал қазір әлемдегі миллиардерлердің бірі. «Berkshire Hathaway» компаниясының директоры және барлық акциясының иегері. Ол бұдан бөлек бірнеше ірі корпорацияның басшысы болып табылады.

4-кесте. Ой жинақтау кестесі

Тәжірибесі	Ол нені түсінді?	Мен неден бастар едім?
6 банкі «Кока-Кола» алып, оны өз отбасына екі есе бағамен қайта сатты		
11 жаста «Cities Service» компаниясының 3 акциясын сатып алып, биржадағы акция құнының өзгерісін бақылады.		
Жалданып жұмыс істеді		
Білікті мұғалімдерден білім алды		
Өз бизнесін ашты		

Ойна да ойла!

Өзің ең көп қалайтын нәрселердің тізімін жаса. Содан кейін оны сатып алудың және оған қарсы себептерді айт. Ойын соңында өзіңді қалай сезіндің?

Үлгі:

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаятпен танысып, өз пікіріңді айт.

Мерей мен Мөлдір мектепке бірге бармақшы болды. Үйінен енді шығып келе жатқан Мерей:

– Тұра тұршы, мен суымды ұмытып кетіпмін, – деп қайтадан үйіне жүгіре жөнелді.

Мерей келгенде Мөлдір:

– Суды дүкеннен де сатып ала салуға болатын еді ғой. Ата-анаң саған тамақ алуға ақша береді емес пе? – деді.

– Мен ата-анам берген ақшаны үнемдеймін. Үйден таза су құйып аламын. Солай үнемдеу арқасында бір айда ең азы 3000 теңге жинаймын. Бір жылда қанша болатынын өзің есепте, – деді Мерей.

– Рас па, Мерей? Жиналған ақшаға керек заттарыңды сатып алуға болады екен ғой, – деп Мөлдір ойланып қалды.

Біліміңді тексер!

1. Бүгінгі сабақтағы ең маңызды ақпарат деп нені айтар едің?
2. Қалта ақшасын басқарып үйренудің қандай маңызы бар?
3. Қалта ақшасын басқаруға қандай кеңестер ұсынар едің?

IV БӨЛІМ.

ӨМІР СҮРУ ҚАУІПСІЗДІГІ

Досым, бұл бөлімде:
үй, аула, мектептегі қауіпсіздікті сақтау
негіздерін үйренесің; өрттен сақтану
жолдарын білесің; өз қауіпсіздігің,
денсаулығың өз қолыңда екенін
түсінесің; жолаушының көлікте өзін
ұстау тәртібін меңгересің.

Меңгерілетін білім:

- Қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы ақпаратпен танысу.
- Қауіпсіздік ережелерін білу.

Кел, ойланайық!

- Өмір сүру қауіпсіздігі деген не?
- Қауіпсіздікті қалай сақтауға болады?

Түйін сөздер

Өмір қауіпсіздігі, алдын алу, қауіпсіздік шаралары.

Маңызды ақпарат

Адам өміріне төнетін қауіп-қатерді, олардан сақтану жолдарын «Өмір сүру қауіпсіздігі» деп аталатын ғылым саласы зерттейді.

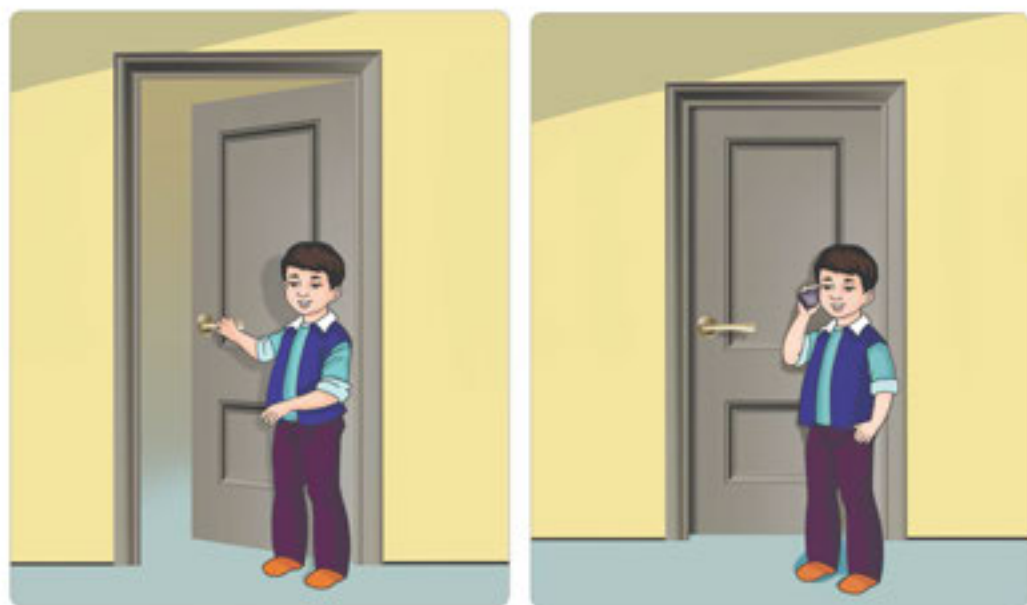
Қауіпсіздікті сақтау негіздері:

- табиғат апаты (зілзала, су тасқыны, найзағай түсу, даладағы өрт т.т.) жағдайында қауіпсіздік ережелерін білу;
- жолда жүру, жол апаты жағдайында қауіпсіздік шараларын сақтау;
- жеке адамнан келетін (зорлық-зомбылық т.б.) қауіптердің алдын алу.

Өмір сүру қауіпсіздігі – адамның денсаулығына немесе өміріне зиян келтіретін әртүрлі жағдайлардан аман болу кепілі. Күнделікті өмірде, көшеде, мектепте, үйде және басқа жерлерде қауіпті жағдайлардың алдын алуға көмектесетін білім көзін меңгеру – уақыт талабы.

Қауіпсіздік – әрбір адам үшін басты мәселе. Қауіпсіздік ережелерін барлық жерде сақтау аса маңызды. Сол себепті үйде:

- Бейтаныс адамдарға есік ашпа. Біреу өтінішпен немесе ұсыныспен келсе, оны үйге кіргізбес бұрын ата-анаңа хабарла немесе ересектерге айт (*18-сурет*).
  - Отпен ойнаудан аулақ бол. Сіріңкемен немесе оттықпен ойнама. Түтін немесе өртті байқасаң, дереу ересектерге, тиісті орынға хабарла.
  - Электр тоғынан аулақ бол. Розеткаларға қол тигізбе немесе электр құрылғыларын ваннаға немесе судың жанына қойма.
  - Күйдіруі мүмкін тұрмыстық химиялық заттардан сақ бол.
- Ауладағы қауіпсіздік:**
- Абайлап жүр. Ойын барысында қауіпті орындардан, шұңқыр, басқа да жерлерден аулақ бол.
  - Жолда ойнама! Жолда ойнау балалар үшін қауіпті жағдайларға әкелуі мүмкін.
  - Ойын алаңдарында абай бол. Жабдықтың ақауларын немесе басқа қауіптерді тексер.

18-сурет. Белтаныс адамға есік ашпа

Мектептегі қауіпсіздік:

- Тәртіпті сақтау. Дәліздерде жүгіру немесе басқаларды итеру жарақатқа әкелуі мүмкін.
- Мектептегі төтенше жағдайлар орын алғанда шығатын жолдарды білу керек. Өрт немесе басқа да төтенше жағдайларда қайда бару керектігін білу маңызды.
- Төбелестер мен жанжалдарға араласпа. Мектептегі, көшедегі балалармен қиындық туындаса, бұл туралы мұғалімге немесе ата-анаға айтқан дұрыс.

Қауіпсіздік ережелерін білу және сақтау – амандық пен саулықта өмір сүру кепілі.

Талда

Топтарға бөлініп, сұрақтарды талдаңдар. Қауіпсіздік шаралары туралы шағын ескерту хабарламасын жасап, постер түрінде ұсыныңдар.

1-топ

- Үйде қандай қауіпсіз және қауіпті заттар болуы мүмкін?
- Үйде өрт шыққан жағдайда не істеу керек?
- Электр құрылғыларын пайдалану кезінде қандай қауіпсіздік ережелерін сақтау керек?

2-топ

- Аулада не көшеде ойнау не себепті қауіпті болуы мүмкін?
- Бақылаусыз бүлдіршіндердің қауіпті жағдайға тап болуы мүмкін бе, оның алдын қалай алуға болады?
- Адамдар тарапынан бала өміріне қандай қауіп тууы мүмкін?

3-топ

- Мектепте өрт немесе басқа төтенше жағдай орын алса, не істеу керек?
- Мектеп оқушылары арасында түсініспестік, жанжал туындаған жағдайда не істеу керек?
- Сыныптастармен қарым-қатынас жасаудың қандай тәсілі жанжал мен ұрыс-керістерді болдырмауға көмектеседі?

4-топ

- Сенің аулаңда ойнауға ең қауіпті орындар қай жерде? Оларды қалай қауіпсіз етуге болады?
- Бейтаныс адамның күдікті әрекетін байқасаң, не істеген дұрыс?
- Жолға доп домалап кетсе немесе басқа затты құлатып алсаң, не істеу керек?

Өзіндік жұмыс

Мақал-мәтелдер мен жұмбақтардың тақырыпқа қатысын түсіндір.

Мақал-мәтелдер

1. Сақ жүрсең, сау жүрерсің.
2. Түтінді түрткен өзі өргенеді.

Жұмбақтар

1. Дабылға тез жететін, Жалынға сүңгіп кететін. Қақалса да түтінге, Тайсалмайтын батыл кім, Жасқанбайтын батыр кім?	2. Жердің өрін жейді, Жолда кезіккеннің, Аямай бәрін жейді. Бұл қандай алпауыт? Айта ғой, дәл тауып?

«Мемлекеттік тілді дамыту» сайты

Ойна да ойла!

Достарыңмен ақылдасып, ұстаздың көмегімен қауіпсіздік шаралары, қауіпсіздік ережелері мен оның алдын алу

мазмұнындағы шағын сценарий ойластырып, мектеп сахнасында қойылым түрінде көрсетіңдер.

Жағдаяттық талпырма

Жағдаятты шеш (19-сурет). Ғазиз Азатқа қандай кеңес берді деп ойлайсың?

19-сурет. Коше қауіпсіздігіне мысал

Азат екінші сыныпта оқиды. Биыл мектептен үйге сыныптасы Ғазизбен бірге қайтып жүр. Үйі онша қашық емес. Бүгін де әңгімелесіп, сабақтан қайтып келе жатқанда, жандарына жеңіл көлік тоқтады. Дүкенді қалай табуға болатынын сұрады. Азат көлікке отырып, көрсетіп жібермек болды. Бірақ Ғазиз оны жібермей, жүргізушіге жолды өзі ауызша түсіндірді. Ғазиз Азатты не үшін жібермеді деп ойлайсың? Қай бала дұрыс істеді?

Білімді тексер!

1. Бүгінгі сабақтағы ең маңызды ақпарат деп нені айтар едің?
2. Үйде қандай қауіпсіздік ережелерін сақтау керек?
3. Аулада қандай қауіпсіздік ережелерін сақтау керек?
4. Мектепте қандай қауіпсіздік ережелері бар?
5. Үйден мектепке қауіпсіз маршрут жасап алдың ба?

Меңгерілетін білім:

- Оттың қауіпті екенін білу.
- Қауіпсіздік шараларын түсіну.

Кел, ойланайық!

- От неге «тілсіз жау» деп аталады?
- Мен қауіпсіздігімді қалай қамтамасыз ете аламын?

Түйін сөздер

От, жалын, абай болу

Маңызды ақпарат**Өрт – тілсіз жау.**

Өрт кез келген жерде болуы мүмкін, сондықтан өрттен сақтану шараларын, өртті сөндіру құралдарын қолдана білу керек.

Жауапкершілік.

Өз қауіпсіздігің өз қолыңда екенін түсіну өзгелердің де өмірін сақтауға мүмкіндік тудырады.

20-сурет. Өрт қауіпсіздігі

Өрт – өте қауіпті құбылыс. Отпен ойнау ауыр жарақатқа, зақымдануға, тіпті адам өліміне әкелуі мүмкін.

Өрт өте тез таралады. Кішкентай ұшқын бет қаратпас жалынға айналуы, адам өміріне ауыр зардап әкелуі мүмкін. Оның түтіні де өте зиян. Жалын күйікке ұшыратса, түтін тыныс жолдарын улайды. Адам тұншығып қалады. Қазақ халқында осыған байланысты «ыс тию» деген сөз бар, яғни түтінге улану. Кей жағдайда бөлінген у адамның өмірмен қоштасуына да себепкер болады. Сондықтан сіріңкемен және оттықпен ойнаудан өзің де аулақ бол, қауіпті екенін өзгелерге де ескертіп отыр. Егер пайдалану қажет болса, ересектердің жетекшілігімен, қауіпсіздік ережелерін сақтай отырып, қолдану керек.

Асханада абай болу керек. Пешті ешқашан қараусыз қалдырмаған дұрыс.

Өрт және киім. Киімге от түсіруден абай бол. Киім, әсіресе жанғыш материалдар тез жанып кетуі мүмкін. Техниканы қолданғанда абай бол (20-сурет).

Өрт көпшілік орындарда болуы мүмкін. Ондай жағдайда қауіпсіздік ережелерін сақта, қорқынышқа бой алдырма.

Адамның қауіпсіздігі, ең алдымен, өз қолында. Үнемі жолда жүргенде де, саяхатта да, ойын кезінде де қауіпсіздікпен сақтық шараларын ескерген орынды. Үлкендер үнемі ескертіп отыратын жайттарды есте сақта. Ол сенің өміріңді

сақтап қана қоймай, өзгелердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуі мүмкін. Тіпті достарыңмен бірге «Менің қауіпсіздігім – менің қолымда» тақырыбында түрлі қызықты шаралар (біреулер қалдырған темекі шоғын өшіру, үзілген электр желісінің маңына қолдан жазып белгі қою, электр қуаты жоғары жерлерде, найзағай ойнағанда нені ескеру т.т.) ұйымдастырып отырсаң, ол қоғам қауіпсіздігіне қосқан үлесің болып табылады. Қауіпсіздік шараларын жүзеге асырғанда, «Менің қауіпсіздігім – менің қолымда» деп сенімді түрде айта аласың.

Талда

Жұптасып сұрақтарға жауап бере отырып, жауаптарыңды талдаңдар.

- Неліктен шырпымен ойнамау керек?
- Өрт шыққанын байқасаң, қандай әрекет жасар едің?
- Өрт адамдардың өміріне қандай қауіп тудырады?
- Киімің кенеттен өртенген жағдайда не істеу керек?

Өзіндік жұмыс

1. Топпен жұмыс. Қауіпсіздік – қауіптен қорғану. Көшеде де, үйде де, ұялы телефон арқылы да қауіпті жағдайлар орын алуы мүмкін. QR-code-тағы бейнежазбаны көріп, өрт шыққан жағдайда не істеу керектігі жөнінде нұсқаулық құрастырыңдар.

2. Жұппен жұмыс. Мақалдарды оқып, мағынасын түсіндіріңдер.

- 1) Отпен ойнама – күйерсің,
Құйынмен ойнама – шаршарсың.
- 2) Сумен ойнама – батарсың,
Отпен ойнама – жанарсың.
- 3) Сусыз өмір жоқ,
Отсыз темір жоқ.
- 4) Отты жалынмен өшірмес.
- 5) От пен су – тілсіз жау.

Қызықты ақпарат

Дүниежүзінде өрт қауіпсіздігіне өртүрлі әдістер мен материалдар пайдаланылады.

1. АҚШ. Табиғи өрттің алдын алудың символы 1944 жылы пайда болды. Бұл – өрт кезінде ағашқа шығып аман қалған, кейін «Смоки» деп аталған аюдың суреті. Оның «Табиғи өрттердің тек сен ғана алдын аласың» деген ұраны бүкіл елге танымал.
2. Fire Dog Sparky (Sparky the Fire Dog): Бұл кейіпкер бар мультфильмдер мен кітаптар балаларға қауіпсіздік негіздерін үйретеді. Ұлыбританияда Brigade Kids өрт қауіпсіздігі туралы интерактивті ойындар, викториналар және бейнелер бар Лондон өрт сөндіру қызметінің веб-сайты жасалған.

Австралия. Орман өрттері жиі болатын Австралияда мектеп оқушыларына өрт қауіпсіздігі туралы үйрететін арнайы бағдарламалар бар.

Жапония: дәстүрлі өрт қауіпсіздігі ілімдері. Кішкентай балалар ертегілер мен аңыздар арқылы өрт қауіпсіздігін үйренеді.

Канада: отбасын эвакуациялау жоспары. Эвакуация – адамдардың өмірін сақтау мақсатында төтенше жағдайлар аймақтарынан ұйымдасқан түрде әкету. Көптеген мектептер оқушылардың үйлерін эвакуациялау жоспарын жасайды, оны отбасымен талқылайды.

«Бәрін білгім келеді» топтамасынан

Ойна да ойла!

«Үйде жалғыз қалу және қауіпсіздік» рөлдік ойыны

Мақсаты: үйде жалғыз қалған жағдайларды бағалау және қауіптің алдын алу қабілетін дамыту.

Шарты: қатысушыларға жалғыз қалған бала, байқампаз көрші, несіз үйді аңдыған ұры рөлдері ұсынылады. Бірінші топ ойыншылары қандай жағдайда ұрылар әрекетінің өрт қауіпсіздігін туындатуы немесе бала өміріне қауіп төндіруі мүмкін екенін ойластырады. Қауіпті жағдайды көрші қалай сезетінін екінші топ ойластырып, ал жалғыз қалған баланың сақтану әрекеттерін ұрылардың әрекетіне жауап ретінде үшінші топ ойластырады. Ойын соңында өз пікірлерімен бөліседі.

Біліміңді тексер!

1. Өрттің алдын алу үшін қандай қауіпсіздік ережелері сақталғаны дұрыс?
2. Өрт шыққан жағдайда қандай қауіпсіздік ережелерін сақтау керек?

● Меңгерілетін білім:

- Денсаулық туралы ақпарат алу.
- Денсаулық күтімі.
- Денсаулыққа зиян келу жайттары туралы білу.

● Кел, ойланайық!

- Денсаулық дегеніміз не?
- Денсаулықтың маңыздылығы туралы не айтар едің?

👏 Түйін сөздер

Денсаулық, күтім, спортпен шұғылдану, дәрумендер.

📄 Маңызды ақпарат

Денсаулыққа қатысты ұғымдар: 1) физикалық денсаулық, 2) психикалық денсаулық.

Денсаулық кепілі:

- Дұрыс тамақтану.
- Физикалық белсенділік.
- Ұйқы және демалыс.
- Гигиена.
- Психологиялық саулық.
- Қауіпсіздік.
- Салауатты өмір салтын ұстану.

Денсаулық – адам ағзасы үшін аса маңызды мәселе. «Денсаулығы жақсы» деген сөз адам ағзасының ауырмаған, қалыпты жағдайын білдіреді.

Денсаулық – ең құнды игіліктердің бірі. Ол – аурудың болмауы ғана емес, сонымен қатар физикалық және психикалық денсаулық жағдайы.

Физикалық денсаулық – біздің денеміздің қалыпты жағдайы. Белсенді өмір салтын ұстану, сапалы тамақтану, ұйқының жеткілікті болуы және үнемі медициналық тексеруден өтіп тұру маңызды. Физикалық белсенділік жүрек қызметіне, иммундық жүйені нығайтуға және салмақты бірқалыпты ұстауға көмектеседі.

Психикалық денсаулық – біздің эмоциялық және психологиялық жағдайымыз. Ол эмоциямызға қамқорлық жасау, күйзелісті жеңе білу, позитивті ойлауды дамыту және жақын адамдармен жағымды қарым-қатынас жасауды білдіреді. Психикалық денсаулық өзгелермен қарым-қатынас жасауда шешуші рөл атқарады. Айналада болып жатқан өзгерістердің адамның көңіл күйіне әсері болады. Сонымен қатар адамдардың саған деген көзқарасы, көпшіліктің арасында өзінді жайлы сезінуің сенің жан-дүниенің, саулығыңа әсер етеді.

Экологияның нашарлауы да денсаулыққа зиянын тигізеді: ауа ластанған болса, өкпеге қауіпті. Радиация,

ластану адам денсаулығына қауіпті. Денсаулыққа күтім жасау да өз қолыңда. Ой еңбегімен бірге дене еңбегімен шұғылдану, табиғатқа саяхаттау, табиғи таза өнімдерді қолданып, денсаулыққа аса пайдалы дәрумендерге бай жемістер мен көкөністерді жеу күнделікті дағдыға айналуы керек (21, 22-суреттер).

21-сурет. Дәрумендер көзі

22-сурет. Табиғатта серуендеу

Жұқпалы аурулар маусымы кезінде де сақтық шараларын ұстан. Адамдар көп жиналған орында бетперде киюді ұмытпа.

Талда

Мәтінді оқып шығып, денсаулықты сақтау жолдары туралы мәліметтерді «Шеринг» тәсілі арқылы талдаңдар. Ол үшін шеңбер бойымен жүргізуші бастап, кезекпен мәтін бойынша түйінді ойды қорытындылаңдар. Идеялар қайталанбауы шарт.

Физикалық денсаулық – барлық ағзалар мен жүйелердің дұрыс жұмыс жасауы. Тұрақты жаттығулар мен дұрыс тамақтану денсаулықты сақтауға көмектеседі.

Психикалық денсаулық адамның өз мүмкіндігін арттыруы, күйзелістер мен қиындықтарға қарсы тұра білуі, дамуы және қоғамға пайда келтіруі.

Гигиена. Қолды үнемі жуу, денені, шаш пен тістерді күту көптеген аурулардың алдын алады.

Аурудың алдын алу мақсатында вакцина егу, тұрақты медициналық тексерулер және дәрігерлердің кеңесі көптеген қиындықтарды болдырмауға көмектеседі.

Дұрыс тамақтану керек. Дәрумендер мен минералдарға бай әртүрлі және теңдестірілген диета қолдану орынды. Зиянды сусындарды ішуге болмайды.

Қауіпсіздікті ойлау. Жолды белгіленген орындардан қиып өту, жолдағы тосын оқиғалардан немесе отпен ойнау сияқты жағдайлардан аулақ болу қажет.

Өзіндік жұмыс

Сұрақтарға жауап беріңдер. Денсаулықты сақтау туралы өз кеңестеріңді құрастырыңдар.

- Қандай тағамдар ағзамызға пайдалы, қайсысы зиянды?
- Таңғы ас ішу неліктен маңызды?
- Қандай спорт түрлерін немесе белсенді ойындарды ұнатасың?
- Неліктен адам үшін ұйқы өте маңызды?
- Сен әдетте күніне қанша сағат ұйықтайсың?
- «Денсаулығыңа жауапты болу» дегенді қалай түсіндірер едің?
- Денсаулықты жақсарту үшін қандай әдеттерді өзгерту керек?
- Компьютерді пайдаланған жағдайда қауіпсіздік ережелерін қалай қолданып жүрсің?
- Бетпердені қай кезде киесің?

Қызықты ақпарат

Жапонияда жаңа жыл қарсаңында үйін, мектепті және жұмыс орындарын тазалау дәстүрі бар. Бұл – айналадағы кеңістікті тазартудың көрінісі ғана емес, сонымен қатар өткен жылдың «кірінен» арылу арқылы көңілді көтеру. Сондықтан бұл денсаулықты сақтауға көмектеседі, өйткені кеңістіктің тазалығы жағымсыз салдарлардың алдын алады.

Үндістанда «Балаларға арналған йога» жұмыс жасайды. Мұнда балалар жастайынан йогамен айналысады. Бұл – физикалық жаттығулар және рух пен ақыл-ойды нығайтуға көмектесетін медитация. Көптеген мектеп оқушылары үшін йога күйзелісті жеңудің және денсаулықты жақсартудың әдісіне айналады.

Кейбір африкалық тайпаларда қауіп-қатерге толы жолдарда ұзақ жүгіру дәстүрі бар. Бұл – физикалық төзімділікті сынау ғана емес, сонымен бірге рухани саяхат. Жүгіру жүректі, өкпені және бұлшық етті нығайтуға көмектеседі, сонымен қатар тәртіпке баулиды және өзін-өзі ұстауға үйретеді.

«Әлемде талай қызық бар» жинағынан

Ойна да ойла!

«Біздің белсенділігіміз жүрегімізге қалай әсер етеді?» тақырыбында зертханалық жұмыс жасаңдар.

Керекті құралдар: секундомер немесе таймері бар смартфон, нәтижелерді жазуға арналған қойын кітапшасы немесе қағаз парағы.

Орындау тәртібі:

1. *Тыныштық сәтіндегі жүрек соғу жиілігін өлшеу:*

- 5 минут тыныш отыр. Одан кейін білегіндегі немесе мойнындағы тамыр соққыларын ізде.
- Бір минут ішіндегі жүрек соғысының санын өлше (немесе 30 секунд және нәтижені 2-ге көбейт).
- Алынған мәнді жаз.

2. *Дене белсенділігі:*

- Орнында секір немесе 1 минут бойы қолдарыңды жоғары көтеріп, төмен түсіріп жаттығу жаса.

Жаттығудан кейінгі жүрек соғу жиілігін өлше:

- Жаттығулардан кейін бірден жүрегіңнің соғуын жоғарыда көрсетілгендей етіп өлше.
- Алынған мәнді жаз.

3. *Нәтижелерді талдау:*

Салыстыру:

- Неліктен бұлай болды?
- Жүрек және бүкіл дене үшін тұрақты физикалық белсенділіктің маңыздылығын талқылаңдар.

Біліміңді тексер!

1. Бүгінгі сабақтағы ең маңызды ақпарат деп нені айтар едің?
2. «Денсаулық» сөзін қалай түсінеміз?
3. Неліктен денсаулық біздің байлығымыз болып саналады?
4. Денсаулықты қалай нығайтамыз?
5. Қандай кезде бетперде кию керек?

● Меңгерілетін білім:

- Қоғамдық тәртіп талабы;
- Көлік түрлері;
- Қоғамдық көлікті қолдану ережелері.

● Кел, ойланайық!

- Қоғамдық тәртіп деген не?
- Қоғамдық көліктерге не жатады?

Түйін сөздер

Қоғамдық тәртіп, қоғамдық көлік, жолаушы міндеттері, көліктегі тәртіп.

Маңызды ақпарат

Қоғамдық орындардағы тәртіпті сақтау

Көпшілік ортасында тәртіпті сақтау, адамдармен қарым-қатынас және көлікті қолдану мәдениетін білуді міндеттейді.

Көпшілік ортада тұрғаныңды ескеру.

Адамдарға қолайсыздық тудырмау мәселелері бойынша жауапкершілікті сезіну.

Үлкенге ізет, кішіге көмек көрсету.

Қазіргі кезде ең көп тараған **көлік түрлеріне** жеңіл автокөліктерді жатқызуға болады. Ал **қоғамдық көліктерге** автобус, троллейбус, метро, трамвай, пойыз, ұшақ, кеме жататыны 19-бетте айтылды.

Қарапайым **қоғамдық көлік** ретінде троллейбус пен автобусты еліміз кеңінен қолданады. Алматыдағы метро да көпшіліктің белсенді қолданысына ие.

Пойыз қала мен ауылды, ұшақ қала мен қаланы, мемлекет пен мемлекетті байланыстыратын **қоғамдық көліктер** қатарына жатады.

Қоғамдық тәртіп – адамдардың мінез-құлқы мен іс-әрекетінің қоғамда қабылданған құқықтық талаптарды сақтауы және сол талапқа сай болуы.

Қоғамдық тәртіптің көпшілік орындарда сақталуын сақшылар да, қоғам мүшелері де бақылайды. Әркім қоғамдық тәртіптің сақталуына жауапкершілікпен қарауы керек.

Қоғамдық көліктегі жолаушылардың мінез-құлқы талапқа сай болуы, қоғамдық тәртіп талаптары сақталуы барлық жолаушылар үшін ыңғайлы және қауіпсіз орта құруға көмектеседі.

Көлікке мінерде кезек ретін сақтауға кедергі келтірмеу керек. Алдымен көліктегі жолаушылардың шығуына мүмкіндік беріледі. Қоғамдық көлікке кіргенде мүгедектерді, егде адамдарды, балалы жолаушылар мен жүкті әйелдерді алдымен өткізеді.

Көлік ішінде. Елдің назарын аударып, қатты сөйлеуге, тамақ жеуге болмайды. Сапар барысында сұрақтарың болса, кондуктормен сыпайы сөйлес. Жүкті орналастыру талаптарын сақтау керек. Егер сенің үлкен жүгің немесе велосипедің болса, оларды орналастыру үшін арнайы жасалған орындарды пайдалан. Ал сөмкең шағын болса, алдыңа қарай ұста.

Түшкіргенде және жөтелгенде қол орамалды пайдаланған орынды.

Басқа жолаушыларға дөрекілік танытпай, сыпайы қарым-қатынаста бол. Жұртты алаңдатпау үшін электронды құрылғының жарығы мен дыбыс деңгейін төмендетіп қоюды ескер. Үлкендерге орын беруді де ұмытпа (23-сурет).

Жолаушылардың кіріп-шығуына кедергі келтірмеу керек.

Тазалық пен тәртіпті сақтап, қоқысты жәшікке салу керек.

Көлікте арнайы тұтқаларды ұстап тұр, өйтпесе құлап кетуің ықтимал. Кедергісіз шығу үшін аялдамаға таяғанда есікке қарай жақындау керек.

Кейде оқушылар көлікте ұйықтап қалады. Мұндай келеңсіз жайт болмас үшін мезгілімен ұйықтаған жөн.

Шығар уақытта. Есік алдында кештеліс жасамас үшін шығуға алдын ала дайындал. Асықпа, көліктің тоқтағанын күт.

Көліктің соңынан ешқашан жүгірме. Трамвайдың алдыңғы жағынан, ал автобус пен троллейбустың артқы жағынан өту керектігін естен шығарма. Ал жеңіл көлікке отырсаң, қауіпсіздік белдігін міндетті түрде тағып ал.

23-сурет. Көлікте

Талда

Қоғамдық көлікте қолданылатын ережелерді оқып, жұпта өзара талдаңдар.

Қоғамдық көлікте өзін-өзі ұстау ережесі

- Қоғамдық көлікке кіріп бара жатқанда, ең алдымен қарт кісілерді, қыздарды (егер сен ұл болсаң) жіберіп, оларға көлікке кіруге көмектесу керек.
- Кірген жерде тұрып қалма, егер келесі аялдамада түспесең, ортаға қарай өтіп кет.
- Мәдениетті адам үлкендерге, кішкентай балаларға, әйел адамдарға орын береді.
- Қоғамдық көлікте тамақ немесе балмұздақ жеуге болмайды.
- Көлікке кірген кезде арқандағы сөмкені шешіп, қолға алу керек.
- Көлікте қатты әңгімелесіп, күліп өз мәселелерінді айтып, даурығып, достарыңмен сөз жарыстыруға болмайды. Біреулер ескерту жасаса, оларға қарсы ашуланып сөз қатпа.
- Көліктің ішінде, көпшіліктің көзінше телефонмен қатты сөйлесуге болмайды.
- Құлаққаппен музыка тындап тұрсаң да, даусын бөсеңдетіп қой, себебі ол басқа адамдарға есітіліп, жағымсыз әсер тудырады.

Құрманбай Гүлтас

Қызықты ақпарат

Жапонияда ертелі кеш, қарбалас уақытта метро стансаларында жолаушыларды вагонға отырғызып, орналасуға көмектесетін арнайы қызметкерлер бар. Кейбір метро вагондарына кедергілердің алдын алу үшін тек әйелдерге арналған арнайы орындықтар қойылған.

Үндістанның кейбір қалаларында әйелдер мен ерлерге арналған аялдамаларда әртүрлі сызықтар бар.

Чилиде біреу автобуста бірдеңені жоғалтып алса немесе ұмытып кетсе, жолаушылар автобусты тоқтатып қойса да, оған заттарды қайтаруға тырысады.

«Берін білгім келеді» топтамасы

Өзіндік жұмыс

Төмендегі сұрақтарға жауап бере отырып, бейнеролик дайындап, оны әлеуметтік желіге салып, тарат.

1. Көлікте өзін ұстау ережелерін сақтамаған жолаушыларға қандай қауіп төнуі мүмкін?
2. Көлікте апат немесе төтенше жағдай орын алса, адам өзін қалай ұстағаны дұрыс?
3. Неліктен көлік жүргізу кезінде жүргізушінің назарын басқа жаққа аударуға болмайды?
4. Егер затыңды көлікте ұмытып кетсең, не істейсің? Оны қалай қайтаруға болады?
5. Көлікте басқа жолаушыларды мазалайтын қандай әрекеттер едепсіздік болып саналады?
6. Қай көліктің алдыңғы жағынан, ал қайсысының артқы жағын айналып өту қажет?
7. Жолдан қалай өтесің?

Жағдаяттық талпырма

Жағдаятты шеш. Өзіңде осындай жағдай кездесті ме? Санжарға қандай кеңес берер едің?

Санжар автобуста отырып, қалғып кетті. Бір кезде оянып кетіп, жан-жағына қарады. Алыстан биік үйлер көрінеді.

Мәссаған! Мүлде бейтаныс жерде кетіп бара жатыр.

Санжар үрейленіп, апыл-ғұпыл автобус тоқтаған жерден түсіп қалды. Көзінен жас та шығып кетті. Үйін қалай табар екен?

Сасқалақтап, үйінің мекенжайын да есіне түсіре алмады.

Біліміңді тексер!

1. Бүгінгі сабақтағы ең маңызды ақпарат деп нені айтар едің?
2. Қоғамдық көліктерге нелер жатады?
3. Жолаушының көлікте өзін ұстау тәртібі дегенді қалай түсінесің?
4. Қоғамдық көлікте балалар неліктен ұйықтап қалады?
5. Жеңіл көлікте не себепті қауіпсіздік белдігін тағу керек?
6. Қоғамдық көлікпен жүргенде өзге жолаушылар саған ескерту жасады ма? Жасаса, не себепті?

V БӨЛІМ.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ

Бұл бөлімде:
ортақ үйіміз – Жер, айналадағы әлем туралы түсінік аласың; өз аулаңды таза ұстау, табиғаттағы іс-әрекет ережелері және оның маңызы туралы, қауіпсіз демалыс туралы біліміңді толықтырасың.

Меңгерілетін білім:

- Жерді сақтау үшін барлық адамның жауапты екендігін түсіну.
- Экологиялық зардаптардың алдын алу жолдарын ойластыру.
- Қоршаған әлеммен үндестікте болуды түсіну.

Кел, ойланайық!

- Экология дегеніміз не?
- Айналадағы әлемге қалай қарау керек?
- Экологиялық зардаптардың алдын алуға өздерің қандай үлес қосып жүрсіңдер?

Түйін сөздер

Жер, экология, планета, аула тазалығы, қамқорлық.

Маңызды ақпарат

Жер – Күн жүйесіндегі ең тығыз қабат.
Жер бетінің шамамен 71 пайызын су алып жатыр.
Жер бірнеше қабықтардан тұрады: атмосфера, литосфера, гидросфера және бөріні біріктіруші – биосфера.

Экология – табиғатты қорғау, қоршаған әлемге, жерге ұқыпты қарау туралы ғылым. «Экология» сөзі гректің «эко» (үй) және «логос» (ғылым) деген сөздерінен шыққан. Сондықтан экологияны «үй туралы ғылым» деп айтуға болады. Адамзат үшін үй – Жер планетасы. Үйді таза ұстау, ластамау – әрбір тұрғынның міндеті. Олай болса, біз де өзіміздің үйіміз – Жерге, оның қойнауындағы байлығымыз минералды заттарға, бауырындағы сулар мен өсімдіктерге, жан-жануарларға қамқор, қорған болуымыз керек. Жердегі өсімдіктерден бастап, көшедегі қатарласқан жасыл желек тал-теректер, ауламыздағы жайқалған бақ, даламыздағы сыңсыған орман-тоғай – оттегінің бай қоры. Сондықтан оларға қиянат жасамау керек.

Көктем шыға дәстүрлі сенбіліктер мен көркейту-көгалдандыру жұмыстары жүреді. Көшелер мен үй аулалары тазаланады, көше бойына көшеттер егіледі. Шындығында, бұл – жай ғана көктемгі тазалық, әсемдік жұмыстары ғана емес, адамзаттың көктеммен бірге оянуы, тіршілікке, адам денсаулығына деген қамқорлық. Айналаны тазартып, көшемізге тал егіп, табиғатты түлетуге, экологиялық зардаптарды болдырмауға баршамыз атсалысуға тиіспіз (24-сурет).

24-сурет. Қошп отырғызу

Тазалық қоқыс пен кірге байланысты аурулар мен аллергия қаупін азайтады. Тұрмыстық қалдық заттар ауаны ластайтын болғандықтан, оларды қоқыс тастайтын арнайы орындарға шығару өте маңызды.

Түрлі тазалық акцияларын, тазалық марафондарын т.б. қызықты іс-шаралар ұйымдастыру – айналадағы әлемге қамқорлық. Бұл іс-шаралар сонымен қатар білім мен ізгі тәрбие көзі болып табылады. Адамдар шара негізінде жаңа ақпараттарды меңгереді. Табиғат тазалығына жауапкершілікпен қарайтын болады. Әдемілікті, қоршаған ортамен үйлесімді сезінеді. Адамдардың бірлігі нығаяды. Олардың ісі кейінгі ұрпаққа үлгі болып, жалғасын табады.

Жер – адамзаттың мәңгілік бесігі, 8 миллиард адамның ортақ үйі. Осы 8 миллиардтың әрбірі айналаны, қоршаған ортаны күтіп-баптап, таза ұстаса, экологиялық мәселелер аз туындар еді. Себебі Жер – Күн жүйесіндегі тіршілік етуге қолайлы жалғыз планета. Илон Маск сияқты ғалымдар Ай мен Марсты да адамзат игілігіне айналдырмақшы.

Талда

Еңбек Ері, атақты күрішші Ы. Жақаев аталарыңның нақыл сөздерін оқып, талдап, топтар арасында «Жер – ғажап планета» тақырыбында коллаж құрастырыңдар.

Барша байлықтардың анасы – Жер. Жерді күтіп-баптай білу, оның қойнауынан қазба байлықтарын игеріп ала білу, табиғатпен қоршаған ортаны түлетіп гүлдендіре беру өз қолымызда.

Ел мен жер – оның көгілдір орманы мен мөлдір көлдері, байтақ даласы мен асқақ таулары – біздің басты байлығымыз. Жер, су, ауа – адам баласының ұрпағынан ұрпағына мұра болып келе жатқан мол қазына. Міне, осы қазынаны аға ұрпақ өкілдері біз де, жас ұрпақ – сендер де, барлығымыз да көз қарашығындай сақтап, ел игілігіне жұмсауымыз қажет.

Біз табиғаттың өзін қайта түлететін ұрпақпыз. Әрбір ағашты, әрбір бұлақты, жалғыз дәнді де ыждаһаттылықпен сақтау, қамқор болу – басты міндеттің бірі.

Жердің төсін еміп, жемісін теріп жеген адамзат нендей жазаптарды осы жер бетінде жасайды.

Жер... Қасиетті де қастерлі жер. Сен ыстықсың бәрінен де. Сенің бойыңда өзекті жанды өзіне тартып тұратын керемет күш бар. «Жер» – қандай қасиетті сөз. Осы бір сөзде бүкіл тіршілік тынысы тұрғандай. Бұл сөздің терең мағынасын адам тілімен айтып жеткізіп алар ма, сірә?!

Ыбырай Жақаев

Қызықты ақпарат

Қоқысқа тасталған қалдықтардың ыдырау уақыты да өртүрлі. Табиғи жағдайда қарапайым қағаздың ыдырау жылдамдығы, шамамен, 2 жыл. Металл консерві қалбырлары, шамамен, 90 жыл, полиэтилен пакеттері 200 жыл, шыны ыдыстар 1000 жылда ыдырайды. Ал пластиктердің көпшілігі шірімейді.

«Экология» энциклопедиясы

Ойна да ойла!

Берілген мақал-мәтелдерді оқындар. Топтарға бөлініп, «Біздің Жер» тақырыбында макет және шағын әңгіме құрастырындар. Қажетті заттар: қатты қағаз, маркер, түрлі түсті қағаз қиындылары, қайшы, қарындаш т.б.

1. Судың да сұрауы бар.
2. Өзен жағалағанның өзегі талмас.
3. Бақ өсіргеннің бағы жанады.

- Тоғайды тұяқ тоздырады.
- Бір тал кессең, он тал ек.
- Атадан мал қалғанша, тал қалсын.
- Бұлақ көрсең, көзін аш.

Өзіндік жұмыс

- Түрлі материалдардың (қағаз, металл қалбыр, полиэтилен пакет, пластик т.б.) қалдықтарын су құйылған ыдыста, топырақта орналастырып, зерттеу жүргізіп, қорытындысын жазыңдар, сызбаны толықтырыңдар.

- Қазіргі табиғаттың жай-күйі қандай? SWOT-талдау төсілімен ой қорытыңдар (5-кесте).

5-кесте. SWOT-талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
Мүмкіндіктер	Қауіптер

- Бейнежазбаны көріп, қоршаған ортаны ластау, табиғатты қорғамау салдары қандай болуы мүмкін екендігі туралы «Болжау» төсілімен өз ойыңды жаз.

Біліміңді тексер!

- Тақырыпты оқу барысында не түсіндің?
- Экология деген не?
- Көгалдандыру жұмыстарының маңызы неде?
- Жер туралы қандай мәліметтер алдың?
- Табиғатты таза сақтауға өзің қандай үлес қосып жүрсің?

Меңгерілетін білім:

- Аулада тазалық сақтау ережелерін үйрену.
- Жауапкершілік танытуды түсіну.

Кел, ойланайық!

- Таза аула не үшін қажет?
- Өз аулаңның таза болуы үшін қандай әрекеттер жасап жүрсің?

Түйін сөздер

Тазалық, бірлесіп әрекет ету, жауапкершілік, абаттандыру.

Маңызды ақпарат

Тұрмыстық қатты қалдықтарға тағам қалдығы, қағаз, металл сынықтары, резеңке, шыны, ағаш, мата және пластик, синтетикалық қалдықтар жатады. Тұрмыстық қатты қалдықтар күннің жылынуы немесе өрттің кесірінен еріп, қоршаған ортаға зиян келтіреді. Бір сөзбен айтқанда, қоқыстардың бүлінуі – қоршаған ортаға және адамзат өміріне үлкен қауіп. Қоршаған ортаға келетін зиянды әсер – улану және түрлі бактериялардың пайда болуы. Бактериялар мен вирустар жаңдіктер, құстар, кеміргіштер арқылы алыс қашықтықтарға тарап, адамдар арасында аурулар пайда болуына себеп болады.

Тазалық сақтау, табиғатқа қамқорлық өз аулаңнан басталады. Ауланы таза ұстау қажеттілігі мен маңыздылығы туралы ойланып көрдің бе?

Өңірді абаттандыру, елді мекендер мен қалаларды көркем безендіру арнайы мемлекеттік бағдарлама негізінде жүзеге асырылады. Алайда әр адам тұрғын үй жанындағы тазалықты сақтау жауапкершілігін жақсы білуі керек.

Тұрғын үй жанындағы аула – адамдар тіршілік ететін өңірдің шағын бөлшегі. Оны реттеп, таза ұстау – өлкенің тазалығына қосылатын үлес.

Әдемі, жайлы, таза аула тұрғындардың мәдениеті мен жауапкершілігін танытады. Белгілі бір ережелер мен талаптар тұрғысынан бірлесіп ауланы тазалау, безендіру немесе көгалдандыру – өте маңызды, пайдалы әрекеттер. Ол:

- аула немесе көше тұрғындарының әлеуметтік байланысын, қоғамдық жауапкершілік сезімін үстейді. Көршілер арасындағы ынтымақ пен сыйластықты арттырады;
- аула тазалығын сақтау шараларын жоспарлау мен аула тазалығына қатысты талапқа сай ережелерді сақтау тәртібін орындайды;
- іскерлік дағдылар қалыптастырады;
- тұрмыстық қалдықтарды, қоқыстарды бөлу, олардың зиянын немесе оны қайта өңдеп көдеге жарату мүмкіндіктерін зерттеп, тазалық сақтауға қатысты тың идеяларды жүзеге асырады.

Осы дағдылар бойында қалыптасқан адам күнделікті өмірде тазалық пен тәртіпті қадағалап, барлық шараларға жауапкершілікпен қатысып отырады (25-сурет).

Сен де өзің тұрған жерде аула тазалығына назар аудар. Қоқыс тастайтын орынның ластанғанын байқасаң, үлкендерге немесе арнайы тұрғын үй мәселесімен айналысатын орындарға ескерт. Сенбіліктерге қатыс, ауланы көрікті етуге атсалыс. Ауланы таза ұстау – өз мекеніңе, туған жерге деген құрмет екенін есінде ұста. Өзгелердің түсінуіне үлес қос. Мысалы: аула тазалығын сақтау туралы бейнетүсірілімдер жасауыңа болады. Аула тазалығының табиғат пен биоәртүрлілікті сақтауға ықпал етуі туралы зерттеу жұмысын қолға алып, ғылыми жоба байқауына қатысуыңа болады. Аула тазалығы мен ерекше безендіру идеяларын жүзеге асыратын топ құруға болады және т.б.

25-сурет. Ауланы тазарту

Талда

Төменде берілген сұхбатты оқып шығып, аула тазалаушыларға өз тараптарыңнан қандай көмек бере алатындарың жайлы топтық жоба дайындаңдар.

- Жұмыс барысында қандай қиындықтар болады?
- Аула сыпырушыда ерік-жігер мен табандылық, төзімділік болуы қажет. Тұрғындардың басым көпшілігі қоқысқа

бей-берекет қарайды. Қоқыс жәшіктеріне салмай, аулаға лақтыра салатындарды жиі кездестіреміз. Бізге ауланы сыпыру барысында әр жерде шашылған заттарды жинауға тура келеді. Көліктерді дұрыс қоймайтын адамдар да жұмысты қиындатады. Ондай кезде ауланы толық сыпыра алмай, келесі күні қайта келуіне тура келеді. Сондай-ақ ауланы тазалап жүргенінде айналанда зуылдап жүретін самокаттар да мазамызды алады. Жайбарақат жүрген сәтінде қасыңнан зыр етіп өте шыққанда шошынып қаласың, кейде соқтығысып қаламыз. Мұндайда жарақат алып қалатын кездер де болады. Осы ретте адамдардың табиғатқа, аула тазалаушыларға деген құрметі болуы керек-ау деп ойлаймын. Біздің жұмыстың қиын екенін адамдар түсінсе ғой.

– Жылдың әр мезгілінде жұмыстарыңыз әртүрлі. Осы жайлы айта кетсеңіз.

– Жылдың әр мезгілінің өз ерекшелігі бар. Аула тазалау ісі аптап ыстықта да, суық күнде де тоқтап қалмайды. Меніңше, әр адам тазалықты өзінен бастаса, біз Жапония, Германия сынды елдердей оқ бойы озық боламыз. Тазалық тек ауламен шектеліп қана қоймайды. Өзінің айналасына ұқыпты қарайтын адам әр ісіне адал, тиянақты болады. Бұл елдің өркендеп өсуіне де әсер етеді. Сонда халықтың санасы өзгеріп, табиғатқа деген жанашырлық сезімі оянар еді.

*Сұхбатты жүргізген:
журналист Ақтолқын Ғалымғазықызы*

Қызықты ақпарат

Қазақстанның қалдықтармен жұмыс істеу саласындағы мемлекеттік саясаты «жасыл» экономикаға көшу жөніндегі тұжырымдамада айқындалған. Тұжырымдамаға сәйкес 2030 жылға қарай қалдық өңдеу үлесі 40%-ға, 2050 жылға қарай 50%-ға дейін жеткізілуі тиіс. 2016 жылдан бастап полигондарда құрамында сынап бар шамдар мен аспаптарды; металл сынықтарын; пайдаланылған майлар мен сұйықтықтарды; батареяларды; электрондық қалдықтарды көмуге тыйым салынса, 2019 жылдың 1-ші қаңтарынан бастап пластмассаны, макулатураны, картон мен қағаз қалдықтарын, шыныны көмуге шектеу қойылды.

Қоқысты сұрыптаудың озық үлгісі ретінде Германияны атауға болады. Бұл жүйені немістер ертеден қолданысқа енгізген. Қалдықты сұрыптау Германия тұрғындарына қиындық туғызбау үшін түрлі түсті қоқыс

жәшіктері қойылған. Мысалы, сары немесе қызғылт сары түсті контейнерлерге пластик заттар, қоңыр түсті жәшіктерге тамақ қалдықтары, көк түсті жәшіктерге қағаз және картон қалдықтары, ал қара немесе сұр түсті контейнерлерге (аймақтарға байланысты) өңдеуге жарамсыз заттар, яғни таспалар, резина, гигиеналық сүлгілер т.б. салынады.

«Серпер» газеті

Өзіндік жұмыс

Өз аулаларында тазалық акцияларын, сенбіліктер ұйымдастырып, іс-шара бойынша бейнероликтер дайындаңдар.

Ойна да ойла!

«Тез сұрыпта» ойыны. Ойын жарыс түрінде өтеді, сынып екі топқа бөлінеді. Топтар берілген заттарды тез сұрыптап, тиісті контейнерге салады (26-сурет), сұрақтарға жауап береді. Тапсырманы тез орындап, сұрақтарға дұрыс жауап берген топ жеңімпаз атанады.

Сұрақтар:

1. Тұрмыстық қатты қалдықтарға не жатады?
2. Қоқыстарды сұрыптауда қай ел озық үлгі көрсетуде?
3. Тұрмыста қандай қайта өңдеуден өткен заттарды қолданып жүрміз?
4. Табиғи жағдайда қағаздың ыдырауы шамамен неше жыл?
5. Қай материал табиғи жағдайда мыңдаған жылдар бойы ыдырамайды?

26-сурет. Қалдықтарға арналған контейнерлер

Білімді тексер!

1. Ауланы таза сақтаудың қандай ережелері бар?
2. Аула сыпырушының сұхбатынан қандай қорытынды жасадың?
3. Қоқыстарды қайта өңдеп, пайдаға асыру қалай жүзеге асады?

Меңгерілетін білім:

- Табиғат аясында дұрыс іс-әрекет жасауды, қауіпсіздік ережесін сақтауды үйрену.
- Табиғатқа жауапкершілікпен қарауды түсіну.

Кел, ойланайық!

- Табиғат аясында қандай ережелерді сақтау керек?
- Табиғат аясындағы қауіпсіз демалысты қалай ұйымдастыруға болады?

Түйін сөздер

Қауіпсіздік ережелері, дұрыс іс-әрекет, зиян тигізбеу.

Маңызды ақпарат

Табиғат аясына шыққанда есінде сақта:

- Қоқыс қалдықтарын тастама!
  - Табиғатқа зиян келтірме!
  - От жаққан жағдайда оны сөндіруді ұмытпа! Егер бұл ережелерді сақтамасаң, табиғатқа үлкен қауіп төнуі мүмкін!
- Құтқару қызметінің нөмірі – 112.

Жас дос, егер сен табиғат аясына серуенге шығатын болсаң, табиғаттағы іс-әрекеттер ережесі мен қауіпсіздікті әрқашан есте сақтауың керек.

Табиғатта серуендеу және қауіпсіз демалу ережелері бар. Ең алдымен, қауіпсіз орынды таңдау. Табиғатқа шықпас бұрын, уақыт өткізуді жоспарлап отырған аймақтағы рельефті, ауа райын және ықтимал қауіптерді тексер. Табиғатқа барар алдында жақындағыңа немесе достарыңа жоспарларың мен қайту уақыты туралы хабарлап қой. Бұл басқа адамдарға қажет болған жағдайда сенің баратын, орналасатын жеріңді білуге мүмкіндік береді. Күннен қорғануды ұмытпа, ол үшін жыл мезгілі мен ауа райына қарамастан, күннен қорғайтын кремді, көзілдірікті және баскиім пайдалан. Күнге күйден және ұзақ мерзімді күн сәулесінен қорғану сенің денсаулығың үшін өте маңызды. Өрт қауіпсіздігі ережелерін сақтап, ашық ауада демалу кезінде оттан сақ бол. От жағу үшін тек арнайы бөлінген жерлерді пайдаланып және кетер алдында оттың толығымен сөндірілгеніне көз жеткізу қажет.

Табиғатқа мұқият бол: табиғат өзің келгенде қандай таза болса, кетерінде де дәл солай таза болуын қадағала. Қоқыстарды тастамай, жинап кету керегін ұмытпа.

Табиғаттағы жан-жануарларға, жәндіктерге, өсімдіктерге зиян тигізбе (*27-сурет*).

27-сурет. Табиғатты қорғау

Табиғат аясына дұрыс жабдықпен дайындалып бару маңызды: жаяу серуендеуге ауа райының қолайсыздығынан және жарақаттан қорғайтын дұрыс киім мен аяқкиім киген жөн. Серуенге шығатын әрбір адамның өз жолдорбасы болуы керек. Жолдорбаға міндетті түрде телефон, карта, тұсбағар, жылы киім, ысқырғыш, суы бар бөтелке, жаңғақ қосылған шоколад салу қажет. Бейтаныс аймақта серуендеу кезінде әрдайым карта мен тұсбағарды немесе GPS құрылғысын бағдарлау үшін қолдануға болады.

Судағы қауіпсіздік ережелерін сақта: егер сен жүзуді немесе су спортымен айналысуды жоспарласаң, әрқашан құтқару кеудешесін киіп, судағы қауіпсіздік нұсқаулықтарын орында.

Төтенше жағдайларға дайын бол: төтенше жағдайда көмек алу үшін қайда қоңырау шалу керектігін біліп ал. Көмек кешіккен жағдайда үрейге берілмей, сабырмен күту қажет. Белгіленген жолдан ауытқу бағдардың жоғалуына және қауіпті жағдайларға өкелуі мүмкін, сондықтан белгісіз соқпақтармен жүрме. Табиғаттағы қауіпсіздік өз жауапкершілігің екенін есте ұстаған жөн. Дайындық, сақтық және бақылауды әрқашан есте сақта.

Талда

Мәтінді оқып, топпен табиғат аясында орындайтын өз ережелеріңнің кестесін жасаңдар.

Табиғатты қорғаудың халықтық дәстүрлері

Қазақ халқының халықтық педагогикасындағы асыл мұраларының бірі – табиғатқа деген аса зор сүйіспеншілігі мен оған деген асқан адамгершілік қасиеті. Ертерек кезде Қазақстан жерінде болған ғалымдар, саяхатшылар өз еңбектерінде қазақ халқының табиғатты бақылай білу қабілеті, оған деген

қамқорлық қасиеттерін ерекше атап өткен. Мысалы, белгілі ғалым А.Н.Формозов өз еңбегінің бірінде: «Қазақтардың байқағыш көзі табиғаттағы тіршілік атаулыны үнемі бақылап отырған, олардың халықтық даналығы көптеген толықтырулар мен тұжырымдарды жинақтаған», – деп аса жоғары бағалаған. Халқымыз табиғаттың кейбір туындыларын «киелі», «қасиетті» деп ұғып, оларды өлтіруге, жоюға болмайтынын айтып отырған. Сонымен бірге табиғат пен адамды біртұтас, бірінен-бірі бөлуге болмайды деп қараған. Сондықтан адам табиғаттан өз керегін ғана алып, қалғанына еш уақытта зиянын тигізбеген. Халық табиғаттағы өздері қастерлеген жерлерді «Әулие ағаш», «Әулие бұлақ» деп атап, оларды көздің қарашығындай қорғап отырған. Ал, қарлығаш, аққу, ұлар тағы басқа жануарлар мен құстарды жақсылықтың жаршысы, бақыттың бастамасы, игіліктің иесі деп ұясын бұзуға, балапанын алуға немесе оған тиісуге мүлде рұқсат етпеген. Әсіресе, жабайы аңдар төлдеген кезде киесі ұрады деп есептеп, оларға мылтық кеземеген.

Martebe.kz білім сайты

Қызықты ақпарат

Табиғат аясына шығарда және шыққанда кейбір жан-жануар мен жәндіктердің, құстардың мінез-құлқына, өсімдіктердің сыртқы тұрқына қарап ауа райының өзгеруін, дұрыс жолды анықтауға болады. Мұндай болжамдар халықтың жүздеген жылғы бақылау тәжірибесінен жинақталған.

- Мәселен, балықтар зілзала алдында теңіздің түбіне кетіп қалады екен, ал аквариумдағы балықтар ыдыстың түбіне жиналады.
- Торғайлар қосылып шықылықтаса, күн жылы болады, ал қыста бұтақтарға дыбыс шығармай қонақтап отырса, қар жауады, жел болмайды. Қуысқа тығылып, бір жерге топталса, күн суытады деп болжаған.
- Қарлығаштың жер бауырлап ұшқанына қарап, жаңбыр жауатынын байқауға болады.
- Ит арқасынан түлесе, қыс жайлы, бауырынан түлесе, қыс қатты болады.
- Қатты жел, дауыл алдында құмырсқалар мазасызданады.
- Сиыр танауын тартып, мүйізін шайқаса, боран немесе дауыл болады, ал аяғымен жер тарпыса, жел соғады.

«Табиғат-ана» жинағы

Жағдаяттық талпырма

Оқиганы өздерің аяқтаңдар. Адасып қалған Санатқа қандай кеңес берер едіңдер?

Бірнеше отбасы бірігіп, табиғат аясына серуенге шықты. Ата-аналардың да, балалардың да көңілдері ерекше көтеріңкі. Олар әңгімелесіп, күліп-ойнап, жақсы серуендеді.

Қайтар жолда ұлдар жасырынбақ ойнап келе жатты. Ата-аналар ауылға жақындағанда балаларды түгендеп, Санаттың жоғын байқады...

Өзіндік жұмыс

«Мен және табиғат» тақырыбында экологиялық жорық жасап, табиғаттың көрінісіне баға беріңдер. Табиғаттың өдемі көрінісін сақтау үшін не қажет? 28-суретті және өз іс-әрекеттеріңді негізге алып, таныстырылым жасаңдар.

28-сурет. Табиғатты аялау

Білімді тексер!

- Табиғат аясында өзін ұстау және қауіпсіздік ережелерін қолданып жүрсің бе?
- Жан-жануарлардың мінез-құлықтарына қарап ауа райына болжам жасауды білесің бе?
- Табиғатты қорғау туралы ата-бабамыздан қалған дәстүрлердің қандай пайдасы бар?

Қауіпсіздік ережелері

Үйде

- Үйде жалғыз қалсаң, алдымен сыртқы есіктің жабық тұрғанын тексер. Біреу есік қақса, кім болса да, ашпа. Ата-анаңа қоңырау шал.
- Электр құралдарын, олардың сымдарын ұстама. Ток соғу қауіпі бар!
- Тұрмыстық бұйымдармен жұмыс істегенде сақтық шараларын ұмытпа.
- Даладан келген соң қолыңды сабындап жу. Жуынғанда судың еденге төгілмеуін қадағала. Бөлмеде шыны ыдыстар болса, абай бол! Олар жерге түсіп сынса, жарақат аласың.
- Тұрмыстық химия заттары теріні күйдіруі мүмкін.
- Фен, үтік сияқты заттарды абайлап қолдан. Ток көздерінен ажыратуды да ұмытпа.

Лифтіні қолдану

- Егер көпқабатты үйде тұрсаң, лифтіні пайдалану ережесін сақта. Лифтінің түймесін баспай тұрып, жан-жағыңа қарап ал. Бейтаныс адаммен бірге лифтіге кірме. Келесі сәтті күт.
- Егер лифт есігі кенет ашылмай қалса, үрейге берілме. Арнайы батырма арқылы диспетчермен хабарлас. Есікті жұлқылап, өз бетіңмен ашуға тырыспа. Диспетчер саған көмектеседі.
- Лифтімен сырғып ойнауға, ішінде секіруге, жолдастарыңмен жағаласуға болмайды.

Аулада

- Балалар сырғуыш (самокат) және велосипед тепкенді ұнатады. Ондай кезде достарыңмен жарысқың келеді. Алайда бұл өте қауіпті болуы мүмкін.
- Биік өткеншектерге отырғанда сақтықты ұмытпа. Дұрыстап жайғасып отыр.
- Аулада иесіз жатқан сөмке, қап, қорап сияқты заттарға жақындама. Ішінде өмірге қауіпті заттар болуы мүмкін. Полицияға хабарла.
- Танымайтын, бөгде адамдар шақырса, барма. Сөйлеспе. Олар көмпит, ойыншық ұсынса, алма. Бейтаныстың көлігіне отырма.

- Кейде аулаларда көріз құдығының қақпағы ашық қалып жатады. Абай бол! Ашық жатқан құдықты қызықтап үңілме.
- Иесіз қалған ғимараттарға, салынып жатқан құрылыстарға жақындама. Бейтаныс жерде ойнама.

Үй жануарлары

- Үй жануарларына жем бергенде сақтықты ұмытпа. Оларды ызаландырма.
- Көшедегі иесіз ит, мысықтарға жақындама. Мысық тырнап, ит қауып алуы мүмкін. Әсіресе, тамақ ішіп жатқан жануарды мазаламағаның жөн.
- Өз итіңді қыдыртуға алып шықсаң, басқа иттен аулақ ұстауға тырыс.
- Итке қарғыбау тағып, тұмылдырық кигіз. Арнайы бөлінген аумақта қыдырт.

Көшеде

- Егер көшеде байқаусызда ата-анаңнан адасып қалсаң, полиция қызметкеріне хабарлас. Ол болмаса, жақын маңдағы дүкенге кіріп, дүкеншіден көмек сұра. Ата-анаңа қоңырау шалуын өтін. Олар келгенше сол жерде күт. Ата-анаңның телефон нөмірлерін жаттап ал.
- Көшеде ешкім болмаса да, бағдаршамның қызыл көзі жанғанда өтуге болмайды! Тоқтап, жасыл көзі жанғанын күт. Алдымен сол жағыңа, сосын оң жағыңа қарап, көшеден содан соң өт.
- Көліктің алдын кесіп жүгірме. Автобус пен троллейбустың артқы жағынан өт. Жолдан тек жаяу жүргіншілерге арналған жерден немесе бағдаршамның жасыл көзі жанғанда ғана өтуге болады.

Қыста

- Фейерверк, отшашуларды үйде атуға болмайды.
- Қыста шатырға мұз сүңгілері қатқан жерден аулақ ойна.
- Өзенде коньки тебуге болмайды. Мұз жарылып кетуі мүмкін.

Суда

- Өзен маңында сақ бол. Көктем кезінде өзендегі мұзды баспа, ол әлсіз болады. Көпір арқылы ғана өт.
- Жазда өзенге шомылған кезде судың терең жеріне барма. Құтқарушы дөңгелекті және жилетті пайдалан.

- Күнге өте ұзақ қыздырынуға болмайды. Рұқсат етілген жерде ғана шомылуға дағдылан.
- Бейтаныс жерде суға сүңгуге болмайды. Су түбінде қатты тастар, ағаштар кездесуі мүмкін немесе өте терең болуы ықтимал.

Табиғат аясында

- Көк шөпке төсенішсіз жата кетуге әуестенбе. Кене, жылан, шаян сияқты улы жәндіктер шағып алуы мүмкін. Үйден шығарда үстіңе улы жәндіктерге қарсы спрейді сеуіп шық.
- Өзені бар жерден көпір арқылы өт. Суды кешіп не жүзіп өтуге болмайды. Табиғат аясында тек соқпақпен жүр.

Төтенше жағдайлардағы телефон нөмірлері

- **101** – өрт сөндіру қызметінің нөмірі. Егер үйден, көліктен, ғимараттан түтін байқалса, өрт шықса, осы нөмірге дереу телефон шалу қажет.
- **102** – полиция қызметінің нөмірі. Полиция қызметкерлерінің көмегі қажет болғанда соғу керек. Сондай-ақ 102 мобильді қосымшасы да жұмыс істейді.
- **103** – жедел жәрдем қызметінің нөмірі. Адам естен танып құлағанда, денсаулығы күрт нашарлағанда, қызуы көтерілгенде шақырылады.
- **104** – апаттық газ қызметі. Егер айналадан газдың иісі шықса, дереу 104 нөміріне хабарласу қажет. Себебі жарылыс болуы мүмкін.
- **109** – тұрғындар коммуналдық қызметтің кез келген түрінен ақау болған жағдайда орталықтандырылған «109» нөміріне хабарласып, арыз-шағым, өтінішін қалдыра алады.
- **112** – өрт кезінде, подъезде немесе пәтерде газдың иісі шығып тұрса, жол-көлік оқиғасы кезінде, адам суға кеткенде, балалар мен қарттар пәтерде қамалып қалған кезде шақырылады.
- **150** – психологиялық көмек нөмірі. Мұнда саған кеңес беретін білікті психолог мамандар бар.

Глоссарий

Абаттандыру – белгілі бір құрылыстық ғимараттың аумағын, айналасын эстетикалық және практикалық талғамдарға сәйкес көркейту, жайландыру. Мысалы, көшелерге шам орнату, балалар алаңын жасау, т.б.

Адалдық – адам мінезіндегі бағалы қасиет; жеке тұлғаның сана-сезіміне, ар-ұжданына қайшы келмейтін, халықтың мақсат-мүддесін көздейтін іс-әрекеттер.

Аккаунт (*ағылш.* account – «есеп жазбасы») – сервердің мәлімет базасында сақталатын (идентификациялық) нөмір. Аккаунт – ол келушінің бір компьютерлік желіге өзі жайлы мәліметтерді толтыратын есеп жазба.

Ақша – айырбас құралы ретінде барлық адамдармен қабылданатын және басқа тауарларды (қызметтерді) бағалауға қызмет ететін кезкелген тауар немесе символ.

Амандасу немесе **сәлемдесу** – инабаттылық пен әдепке байланысты қатынас нормасы.

Ауланың тазалығы – табиғат үшін де адам үшін де өте маңызды. Қоршаған ортаның таза болуы табиғатқа да, адам үшін де өте пайдалы. Адам ерте кезден-ақ табиғатты аялап, ағаш отырғызып, кейінгі ұрпақты қоршаған ортаны, яғни өз ауласын ластамауға үйретіп отырған.

Әдеп – халықтың әдет-ғұрпында қалыптасқан этикалық тәртіп. Игі әдетпен, өміршең әдет-ғұрыппен қалыптасқан ұлттық мәдениеттің көрінісі, мәдени үрдістердің, имандылықтың тірек негізі. Адамдар қарым-қатынасында ізгілік нормаларын мүлтіксіз орындауды білдіретін ұғым.

Әлеуметтік желі – адамдардың бір-бірімен интернет арқылы өзара байланысын қамтамасыз ететін сайт. Әлеуметтік желілер адамдарға бір-бірімен сөйлесіп, тілдесіп, жақсы көретін музыканы тыңдау үшін және қызықты бейнежазбалар көру үшін қажет.

Бағалау (экономикада) – материалдық игіліктердің құнын анықтау мақсатында жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің жиынтығы.

Бата, бата беру – адал ниет, жақсы тілек білдірудің ұлттық дәстүрі. Дастарқан басында, түрлі жиын-тойларда, т.б. адам өмірінде кездесер ірілі-ұсақты қуаныштар кезінде той, қуаныш иесіне арнап қол жайып, бата береді. Сондай-ақ қиын сапар, алыс

жолға аттанған азаматына ақ жол тілейтін халқымыздың ежелден келе жатқан, кең таралған дәстүрлерінің бірі.

Бірлік – қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы маңызды этикалық ұғым. Бірлік – адамдар арасындағы ынтымақтың, жарасымды татулықтың көрінісі, ел болудың белгісі.

Дәрумен – адам мен жануарлардың тіршілігіне, олардың ағзасындағы зат алмасудың бірқалыпты болуы үшін аз мөлшерде өте қажетті биологиялық активті органикалық қоспа.

Еңбек – өзінің тұтынушылығын қамтамасыз етуге қажетті бүкіл заттар жиынтығын жасайтын адам әрекетінің негізгі формасы.

Еңбекақы – жұмыс берушінің қызметкерге атқарылған жұмыс үшін заттай немесе ақшалай беретін төлемі немесе сыйақы.

Жауапкершілік – адам бойындағы белгілі бір істі, өзіне тапсырылған міндетті орындап, жүзеге асыруынан байқалатын адамгершілік қасиет; тұлғаның қоғамда немесе ұжымда қабылданған әлеуметтік, өнегелі және құқықтық нормалар мен ережелеріне, борыш сезіміне сәйкес өз қызметін бақылау қабілеттілігі.

Жер – қоғамдық байлықтың аса маңызды бөлігі, мемлекет тәуелсіздігінің негізі, барлық байлықтың жиынтығы. Жер ауылшаруашылығында басты өндіріс құралы, ал басқа кез келген өндіріс процестерінің ең қажетті шарты болып табылады. Жердің табиғи, шаруашылық және құқықтық жағдайлары туралы мәліметтер әр елдің жер кадастрында жүйеге келтіріледі.

Интернет (*ағылш.* Internet – International Network) – компьютерлік серверлердің бүкіләлемдік желісі.

Ишара. Қазақ кейде ым, ишара арқылы «сөйлесіп» түсінісе береді. Жұдырық тую, саусақ безеу – сесті, танауына қос саусақ тығу – түк бітірмегені, көз қысу – ішкі сезімді, бас шайқау – істің орындалмағанын білдіреді.

Қамқорлық – адамның өзгелерге деген ыстық ықыласын білдіреді. Көмек қажет жандарға білдіретін сүйіспеншілік.

Қауіпсіздік – жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің ішкі және сыртқы қатерден қорғалуы. Қауіпсіздіктің негізгі нысандары: жеке адам – оның құқықтары мен бостандықтары.

Қоғамдық тәртіп – азаматтың қадір-қасиеті мен басқа құқықтарын, меншіктің барлық нысандарын қорғау, қоғамдық орындарда тыныштықты қамтамасыз ету, мемлекеттік және

қоғамдық ұйымдардың, адамдардың өзара араласуының қалыпты қызметіне жағдай туғызу, адамның жеке басына тиіспеушілікті қамтамасыз ету мақсатында, арнайы нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар жүйесі.

Құрмет – жеке адамға өзге адамдар тарапынан көрсетілетін қошемет. Адамға құрмет көрсету оның жеке басы қасиеттеріне, ішкі құндылықтарына, кейде жас мөлшеріне, отбасы жағдайына т.б. орын алады.

Отбасы – бірлесіп күн көретін, туыстық қатынаста тұратын адамдар тобы. Балалар тәрбиесін жүзеге асырып, басқа да қоғамдық тұрғыдан мәнді қажеттіліктерді қанағаттандыратын некелік немесе туыстық қатынастармен байланысқан адамдар тобы.

Отбасы бюджеті – уақыт бірлігіне (ай, жылға) шаққандағы отбасының кірісі мен шығысы жиынтығы.

Парыз – адамның ел-жұрт, мемлекет пен қоғам алдындағы борышын білдіретін әдептік ұғым. Парыз адамның адамға қамқорлығын, жағымды әдеп пен адал еңбек ету үлгісін сақтайды, жастардың үлкендер мен Отан алдындағы перзенттік қарызын, азаматтық міндетін тиянақты орындауға жұмылдырады.

Планета (көне лат. planeta, грек. aster planetes — кезбе жұлдыздар) немесе ғаламшар — өз орбитасы бойынша Күнді не басқа жұлдызды айнала қозғалатын, шар тәріздес орбитаға ие аспан денесі.

Сезім – адамдардың бір-бірімен қатынас жасау барысында туындайтын және біртіндеп дамып қалыптасып отыратын жан қуаты. Мысалы, достық, адалдық сезімдері, адамда бірден қалыптаса қоймайтын сезімдер.

Тазалық – кір, шаң-тозаң жолатпау, тап-тұйнақтай болу.

Тарих – адамзат баласының өткенін зерттейтін қоғамдық ғылым. Тарих болып жатқан оқиғаларды жан-жақты әрі тереңінен көре білу қасиетін дамытады және болашаққа дұрыс қадам жасауға жәрдемдеседі.

Тауар – қоғамда айырбастау, сатып алу-сату жолымен бөлінетін, құны бар еңбек өнімі, яғни материалдық-заттық пішіндегі өндірістік-экономикалық қызметтің кез келген өнімі, қажеттілікті қанағаттандыратын және базарға жұрттың назарын аудару, сатып алу, пайдалану не тұтыну мақсатымен ұсынылатын

нәрселер, яғни сатып алу-сату, сатушы мен сатып алушы арасындағы нарықтық қатынастар нысаны.

Төлем – сатып алынған тауарлар, көрсетілген қызметтер, пайдаланылатын ресурстар, берілген несие үшін төленуге тиіс ақшалай қаражат.

Ұлт – тіл, тарих, қандастық, мәдениет, мінез секілді ортақтықтар негізінде қалыптасқан адамдар қауымдастығы.

Ұлттық құндылықтар – олардың тарихи өзіндік ерекшелігі Отан, тіл, тарих, өнер, әдебиет және тағы басқалар сияқты көрініс тапқан қандай да бір этностық қауымдастық өкілдерінің рухани идеалдарының жиынтығы.

Халық (тұрғындар) – қандай да бір аумақта тұрақты дамыған немесе бүкіл жер шарын жайлаған адамдар жиынтығы.

Этнос, этникалық қауымдастық (*грек.* ethnos – тайпа, халық) – бір халықты екіншісінен ажыратуға мүмкіндік беретін ортақ белгілері бар қауымдастық. Этникалық қауымдастық мағынасындағы этнос ретінде көбіне бірыңғай атауы, ортақ мәдениет элементтері бар, тағдарлас тарихы бар, ерекше географиялық ортадағы топтық ынтымақтастық танытатын адамдар тобын атауға болады.

Экология (*лат.* oikos – үй, баспана; logos – ілім) – жеке ағзаның қоршаған ортамен қарым-қатынасын, ортаға бейімделу заңдылықтарын, сондай-ақ организм деңгейінен жоғарырақ тұрған биологиялық жүйелердің – популяциялардың, организмдер қауымдастықтарының, экожүйелердің, биосфераның ұйымдастырылу және қызмет атқару заңдылықтарын зерттейтін ғылым.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы.
2. Жалпы білім беру ұйымдарына арналған жалпы білім беретін пәндердің, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім деңгейлерінің таңдау курстарының үлгілік оқу бағдарламаларын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 399 бұйрығы.
3. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9-сыныптарына арналған «Жаһандық құзыреттер» оқу курсы бойынша үлгілік оқу бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 16 қыркүйектегі № 399 бұйрығына 68-қосымша.
4. 5–11-сыныптарға арналған «Жаһандық құзыреттер» курсын өзірлеу – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2022, – 400 б.
5. «Жаһандық құзыреттер» курсы бойынша педагогтерге арналған нұсқаулық. – Астана: Ы.Алтынсарин ат. ҰБА, 2022, – 339 б.
6. Орта білім беру ұйымдарына арналған оқулықтардың және мектепке дейінгі ұйымдарға, орта білім беру ұйымдарына арналған оқу-әдістемелік кешендердің құрылымы мен мазмұнына қойылатын талаптарды бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 5 сәуірдегі № 132 бұйрығы.
7. Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі. 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ,101-б.
8. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 11.01.2007ж., № 217.
9. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылдың 12 желтоқсанындағы № 827 қаулысы.
10. Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы. Қазақстан Республикасының Заңы 2018 жылғы 2 шілдедегі № 169-VI ҚРЗ.
11. Ақпаратқа қол жеткізу туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 16 қарашадағы № 401-V ҚРЗ.
12. 2020 жылғы 7 шілдедегі «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі.

13. Телерадио хабарларын тарату туралы Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 18 қаңтардағы № 545-IV Заңы.
14. Байланыс туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 5 шілдедегі N 567 Заңы.
15. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін ақпараттандырудың 2002–2004 жылдарға арналған тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы 2001 жылғы 6 тамыз, N 1037.
16. Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы N 95-IV Кодексі.
17. Раббасов С. «Үрпақ тәрбиесінің жаңа ілімі» – Алматы: Алматыкітап, 2014. – 232 б.
18. Қозыбаев М. «Ежелгі бірлікті аңсаған» // Қазақтың ата заңдары – Алматы: 2003. – 254 б.
19. Жарықбаев Қ., Қалиев С. «Қазақ тәлім-тәрбиесі» – Алматы: «Санат», 1995 ж. – 352 б.
20. Жұмабаев М. «Шығармалар» – Алматы: «Білім», II-III том, 1996 ж. – 376 б.
21. Әбенбаев С.Ш. «Тәрбие теориясы мен әдістемесі» – Алматы: «Дарын», 2004. – 320 б.
22. Нүсіпоқасұлы А., Жапарұлы Ә. «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін: Халықтық дәстүр тәрбиесі» – Алматы: «Өнер», 2011. – 140 б.
23. «Бастау Бизнес» жобасы аясында кәсіпкерлік негіздерін оқыту бойынша оқу құралы / «Атамекен» ҰКП. – Астана: «Шаңырақ-Медиа» ЖШС, 2018. – 250 б.
24. Мырзахметов О.Б., Каршалов М.Б. Тіршілік қауіпсіздік негіздері: дәрістер курсы – Қостанай: ҚР ПМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2019. – 131 б.

Мазмұны

Алғы сөз	4
I БӨЛІМ. ЭТИКА ЖӘНЕ ӘДЕП	
§1. Барлығы сәлемдесуден басталады	6
§2. Мен достарымның ортасындамын. Мен өз әрекеттерім үшін жауаптымын. Ата-анаға ризашылық білдіруді үйренеміз	9
§3. Дастарқан жаю және дастарқан басындағы әдеп	14
§ 4. Қоғамдық көлікте, театрда, кинотеатрда, мұражайда өзіңді қалай ұстау керек?	19
II БӨЛІМ. АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ПАТРИОТИЗМ	
§5. Отбасындағы өзара сыйластық.....	24
§6. Өз Отанымды мақтан тұтамын! Түрлі көзқарас, біртұтас ұлт!	28
III БӨЛІМ. МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ	
§7. Әлеуметтік желі дегеніміз не? Әлеуметтік желідегі менің аккаунтым.....	34
§8. Алғашқы ақша және олардың функциялары қалай пайда болды? Адам еңбегі қалай бағаланады?	37
§9. Отбасының кірістері мен шығыстары неден тұрады?.....	41
§10. Қалта ақшасын қалай басқаруға болады?.....	45
IV БӨЛІМ. ӨМІР СҮРУ ҚАУІПСІЗДІГІ	
§11. Үй, аула, мектептегі қауіпсіздік	50
§12. Отпен ойнама! Менің қауіпсіздігім – менің қолымда	54
§13. Менің денсаулығым – менің қолымда	57
§14. Жолаушының көлікте өзін ұстау тәртібі	61
V БӨЛІМ. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ	
§15. Жер – ортақ үйіміз. Менің айналамдағы өлем	66
§16. Біз таза аулада тұрамыз	70
§17. Табиғаттағы іс-әрекет ережелері. Қауіпсіз демалыс.....	74
Қауіпсіздік ережелері	78
Глоссарий.....	81
Пайдаланылған әдебиеттер	85

Оқулық басылым

**К.З.Елшибаева, А.А.Қасымбек, Г.Т.Кажиева,
Ф.Н.Сулейменова, П.Т.Ізімова, Қ.Ә.Әуесбай**

ЖАҒАНДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТЕР

**Негізгі орта білім беру деңгейінің
5-сынып оқушыларына арналған оқулық**

**Бас редакторы А.Бекболатова / Редакторы Ж.Кулдарова
Техникалық редакторы В.Бондарев / Арт-директоры О.Подопригора
Көркемдеуші редакторы Т.Давлетова / Бильд-редакторлары А.Умбетқалиева,
Ш.Есенкулова / Суретшілері А.Айтжанов, Ю.Веровская, А.Адилканова,
В.Сингатуллина / Беттегендер Г.Илишева, Л.Костина, Ж.Илахулова, Н.Нержанова,
С.Сулейменова**

Біздің мекенжайларымыз:

Астана қ., 4-ы/а, 2-үй, 55-пәтер.

Тел.: +7 (7172) 92-50-50, 92-50-54. E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А ы/а, 28Б үй.

Тел.: +7 (727) 973-83-83, 973-63-63. E-mail: info@arman-pv.kz

Павлодар қ., Академик Сәтбаев көшесі, 71-үй, 412-офис

«Arman-PV baspasy» кітап дүкені

Алматы қ., 8-ы/а, 87-үй, Тел.: +7 (727) 303-94-43

Теруге 25.10.23 берілді. Басуға 06.06.24 қол қойылды. Пішімі 70 x 100^{1/16}. Қағазы оңсеттік.
Қаріп түрі «ММ Мектептік». Оңсеттік басылды. Шартты баспа табағы 7,09 . Тиражымы 50000 дана.
«BAYRAS» ЖШС. 050012. Алматы қ., Жамбыл к., 111/72 үй.

Артикул 805-007-001к-24